

KÖVÉR ÁGNES¹

A NEMI HIERARCHIÁK NATURALIZÁLÁSÁTÓL A DEKONSTRUKCIÓ(K) LEHETŐSÉGÉIG

A szimbolikus rendszerek nemi hierarchiákat konstruáló ereje és a reakciós genderkonstrukciók az autoriter illiberalizmus² korában

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2024.1.1>

ABSZTRAKT

A tanulmány megvizsgálja a szimbolikus rendszerek egyes elemeit, az észlelésnek, a nyelvnek és a nemek reprezentációjának azon kontextusait, amelyek felépítik és naturalizálják azt a nemek hierarchiáján alapuló szimbolikus hatalmat és strukturális valóságot, amelynek egyszerre vagyunk elszennvedői és újrakonstruálói. Rávilágít továbbá a tudomány szerepére a nemi viszonyok hierarchikus rendjének előállításában és évszázadokon keresztül történő igazolásában. Mindezt a 20. század második felének filozófiai és társadalomtudományi, a posztstrukturalizmust, a fenomenológiát és a posztmodernt magába foglaló áramlatainak segítségével teszi, melyek – elsősorban a nyugati világban – jelentősen hatottak a nemekről és nemi viszonyokról való gondolkodásra. Végül a tanulmány fókuszba helyezi azokat a kísérleteket, amelyek a szimbolikus rendszerek erejével, a nyelven keresztül, a dekonstrukció eszközeivel próbálták lebontani a hierarchiát, majd áttekinti a nőiesség dekonstrukciójának a 20. század elején induló és máig tartó kísérleteit. A tanulmány választ keres arra, hogy a szimbolikus rendszerek különféle elemei hogyan tesznek fogékonnyá a hagyományos nemi szerepek és szerepelvárások elfogadására, és hogy hogyan használja ezeket az eszközöket korunk autoriter illiberalizmusa a patriarchátus restaurálásának jelenkori folyamatában, illetve hogyan használhatók ugyanezen szimbolikus eszközök a nemi hierarchiák és a nemi elnyomás elleni küzdelemben.

Kulcsszavak: nemi hierarchiák naturalizálódása, szimbolikus rendszerek, hatalmi viszonyok, biológiai esszencializmus, dekonstrukció, tekintélyelvű illiberalizmus, alternatív diskurzusok, a „nőiesség mint álarc”, emancipációs küzdelmek

¹ egyetemi tanár, ELTE Társadalomtudományi Kar

² Az autoriter illiberalizmus kifejezést a jelen írásban kordiagnózis megjelölésként használom. Az illiberalizmus a 2000-es évektől az amerikai és európai politikában egyre erőteljesebben megjelenő, és a 2010-es évektől Magyarországon, autoriter adalékkal főárammá váló jobboldali államkapitalizmust fedi le.

FROM THE NATURALIZATION OF GENDER HIERARCHIES TO THE POSSIBILITY OF DECONSTRUCTION(S)

The power of symbolic systems in forming gender hierarchies and reactionary gender constructions in the age of authoritarian illiberalism

ABSTRACT

The paper explores the constituent components of symbolic systems, including perception, linguistic constructs, and the representation of gender, which contribute to the establishment and normalization of symbolic authority and the structural framework predicated upon gender hierarchies. Moreover, the text elucidates the pivotal role of scientific discourse in the generation and legitimization of gender-based hierarchical arrangements across epochs. Drawing upon the philosophical and sociological movements prevalent in the latter half of the 20th century, notably post-structuralism, phenomenology, and postmodernism, the text delineates the profound influence of these, particularly within Western discourse, in shaping conceptions of gender and gender relations. Furthermore, the study directs attention toward attempts to subvert hierarchical paradigms through deconstruction methodologies. Finally, the study explores those efforts which, from the beginning of the 20th century to the present, have applied the metaphor of „femininity as a mask” to protect women’s autonomy and independence. The paper seeks to discern the mechanisms by which various components of symbolic systems predispose us to acquiesce to traditional gender roles and expectations and the ways in which symbolic systems are utilized by authoritarian illiberalism to restore patriarchal rule.

Keywords: naturalization of gender hierarchies, symbolic systems, power relations, biological essentialism, deconstruction, authoritarian illiberalism, alternative discourses, “femininity as a mask”, emancipation struggles

A NEMI HIERARCHIÁK NATURALIZÁLÁSÁTÓL A DEKONSTRUKCIÓ(K) LEHETŐSÉGÉIG

A SZIMBOLIKUS RENDSZEREK NEMI HIERARCHIÁKAT KONSTRUÁLÓ EREJE ÉS A REAKCIÓS GENDERKONSTRUKCIÓK AZ AUTORITER ILLIBERALIZMUS KORÁBAN

BEVEZETÉS

Sokféleképpen nevezik azokat az elmúlt jó másfél évtizedben tapasztalható hazai és nemzetközi társadalmi tendenciákat, melyek háttérrel és kontextust biztosítanak azoknak a nemi politikáknak, amelyek explicit és implicit formában, normatív és diszkurzív eszközökkel igyekeznek visszavenni a nemek közötti egyenlőség eddig elért eredményeit és újra „feltalálják” a „jól bevált” és természetesként interpretált nemi hierarchiát. Vannak, akik konzervatív forradalomként jelölik (Bourdieu 1998; Garrett 2010; Grabowska 2012), vannak, akik, neopatriaralizmusként (Hanson–Kopstein 2022) vagy neoliberális-neo-patriarchátusként (Campbell 2014; Gregor 2018), és vannak, akik reakciós populizmusként (Fraser 2017; Capelos et al. 2021) vagy poszt-neoliberalis ordonacionalizmusként (Davies–Gane 2021; Geva 2021). A megjelölések azt a fordulatot reflektálják, amely a „beágyazott kapitalizmus” (Bourdieu 1998) korlátait felszámoló – az 1970-es évek végétől egyre zabolátlanabbá váló (Brown 2019) – neoliberalizmus nacionalista és nativista szimbolikus-kulturális lehorgonyzására törekszik. Tanúi lehetünk az európai és amerikai kontinensen³ a hibrid, illiberális rendszerek növekvő térhódításának, a neoliberalizmus és a kormányzati hatalmat gyakorló radikális-jobboldali populizmus fokozódó fúziójának (Hendrikse 2018). Magyarországon a kapitalizmus sajátos mutációjaként a jobboldali populizmusból kinövő autoriter államkapitalizmus rendszere épült fel 2010 után, mely többek között pénzügyi nacionalizmus útján rekonstruálja a kapitalista gazdaságot, ahol az új „nemzeti tőkésosztály” kialakítása kliensrendszer kiépítésével, a nepotizmus és a korrupció eszközeivel történik (Sebők–Simons 2022). Megtartva a tőke érdekeinek korlátlan érvényesülését, a rendszer leépíti a társadalmi szolidaritás és gondoskodás intézményrendszerét, és új – nemzeti-nacionalista-tradicionalista – alapokra próbálja helyezni a közösség kohézióját. Mindez, jórészt az útfüggőségnek (*path-dependency*) köszönhetően, párosul egy erős autoriter színezettel (Csanádi et al. 2022). A növekvő egyenlőtlenségek felett érzett elégedetlenséget az új konzervativizmus retorikájával, a familista⁴ és nyíltan kirekesztő politikákkal szereli le és tereli azt a rendszer által kijelölt ellenségek irányába.⁵ Kifogásolja a férfiak és a nők közötti egyenlőséget, a másokat tiszteletben tartó politikailag korrekt beszédet, a migrációt megengedő törvényeket, és megerősíti az etnikailag és vallásilag homogén lakosság kívánalmát. Ideológiája a kizáráson, a kirekesztésen, a másokkal szembeni önmeghatározáson, és azon a vágyon alapul, mely a társadalom egy korábbi idealizált állapotát kívánja helyreállítani,

3 Bár e tekintetben Kína és Oroszország a tipikus példái az autoriter illiberalizmusnak.

4 A familizmus mint társadalmi állapot olyan társadalmakban jellemző, ahol a bizalom általános szintje alacsony, a családi kapcsolatok maradtak az egyedüliek, amelyekre az egyének építhetnek, mivel az egyéb társadalmi kapcsolatok gyengék, gyakran kényszeren alapulnak, és a résztvevők kölcsönös bizalmatlanságából következően a destabilizáció állandó veszélyének vannak kitéve (Dupcsik–Tóth 2008).

5 Az ellenségkategória idővel egyre szélesedik: Brüsszeltől, az LMBTQ közösségen át, a „genderideológiáig” és a független civil szervezetekig terjed.

s „amelyet nosztalgia és/vagy a kiváltságok valós vagy vélt elvesztése vezérel” (Butler 2016).

Jelen dolgozat arra keresi a választ, a fenti társadalmi feltételek háttere előtt, hogy melyek azok a legfőbb meghatározó tényezők, amelyek lehetővé teszik és/vagy megkönnyítik – a 21. századra megroppanó – nemi hierarchiák újrateremtését, a patriarchális status quo megerősítését annak kedvezményezettjei által az egyik oldalon, illetve az alárendeltség és a reakciós nemi konstrukciók elfogadását a másikon.

A 20. század második felétől – köszönhetően a feminista mozgalmaknak és a demokrácia egyenlőségi-deológiájának és-kultúrájának – a nyugati társadalmak kulturálisan és politikai cselekvéseikben is magukévá tették a nemek közötti egyenlőség értékét, s az ebből következő politikák a korábbi hatalmi és kulturális viszonyok jelentős átalakulását hozták,⁶ mely a nőket egyre inkább a cselekvő ágens kategóriába emelte.

A létezett szocializmus országai, köztük Magyarország, más utat követtek e tekintetben. Itt az „alap” mindent meghatározó prioritását valló gondolkodás és a ráépülő politikák elsősorban a nők munkaerőpiaci részvételére koncentráltak és a „felépítmény” szimbolikus-kulturális viszonyainak átalakítását lényegében figyelmen kívül hagyták. A politikai részvétel és cselekvés korlátait pedig a párt diktatúra jelölte ki, nem csupán a nők számára. Az emberek konzervatív, familista modellek irányába történő elmozdulását a rendszerváltást követően, jórészt az ún. államfeminizmus ellentmondásainak (a nők kettős tehervállása, a családi viszonyok félutas átalakulása) az ellenreakciójaként lehet értelmezni. Persze azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a rendszer – például Magyarországon a Kádár-rendszer, de a sztálinista Szovjetunió is 1934-től – megriadva a gazdasági és kulturális átalakulás a családot és a nőket, majd az ebből adódó társadalmi működéseket érintő következményeitől, maga fordult a konzervatív családmódel és nőértelmezés irányába: „A társadalom változik, de a család maradjon a régi” (Adamik 2012:16).

A rendszerváltást követően a hagyományos nemi szerepek felé tanúsított fokozódó affinitást erősítette az is, hogy a nők növekvő munkaerő-piaci és tudástermelés-beli részvétele továbbra is horizontális és vertikális szegregáció fennmaradása mellett, a két nem között tapasztalható fizetési különbségek fennmaradásával, és a hagyományos szerepek, azaz a fizetetlen reprodukív tevékenységek nők felelősségi körében tartásával valósult meg. Tehát tovább élt a Kádár-rendszerben már strukturális megalapozást nyert nemek közötti egyenlőtlenség mind a munkaerő-piac, mind a politikai részvétel tekintetében, amelyek alapjául szolgálnak a nemek közötti hatalmi hierarchia fenntartásának. Mindennek ellenére a nők jelenléte láthatóbbá vált az értelmiségi és valamelyest a vezetői rétegekben, többek között a felsőoktatásban való megemelkedett részvételüknek köszönhetően, s ezzel összefüggésben egyre gyakoribbá vált a nemi hierarchiát megkérdőjelező diskurzus.⁷

A nő mint cselekvő ágens társadalmi tapasztalata, összekapcsolódva a nyugati egyenlőségi politikák eredményeinek „ijesztő”⁸ látványával, valamint a nyugati neoliberális identitáspolitikák válságjelenségeivel, a kiváltságok valós vagy vélt elvesztésének érzetét és sok esetben morális pánikot keltett a történetileg be-

6 Ez még akkor is igaz, ha látjuk, hogy sok tekintetben a neoliberális gazdasági-politikai rendszer a '90-es évektől jelentősen kooptálta és emancipációs céljaitól jórészt eltérítette az egyenlőségi törekvéseket.

7 Az 1990-es évektől egyre több a nemek közötti egyenlőséget firtató kutatás és publikáció, a nemek közötti hatalmi viszonyokat vizsgáló egyetemi program, illetve számos a témában érdekelt civil szervezet és mozgalom jelent meg.

8 „Európában járva, ha jól emlékszem, a stockholmi városházán találkoztam olyannal, hogy ötven férfi és ötven nő ült egymás mellett vagy netán egymással szemben a városházán. Számomra ijesztő volt, hiszen, ha valami diszkrimináció, akkor az, hogy nem a rátermettség, hanem a nem dönti el, hogy ki legyen jelölt, ki kerüljön a listára. Én ezt mint diszkriminációt életem és nem mint lehetőséget. Úgy érzem, ez a magyar gyakorlattól idegen, és jó is lenne elkerülni...” – idézet az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló T/5585. számon benyújtott törvényjavaslat parlamenti vitájából 2003. 11. 25. Harrach Péter (Fidesz) felszólalása. Kiemelés tőlem.

rögzött patriarchális viszonyrendszer hagyományos szereplői körében – különösen a hegemon maszkulinitás⁹ piramisának csúcsán. A nemi egyenlőségi retorikát hangsúlyozó politikai liberalizmus elleni támadás fő csomópontja éppen azért lehet a „gender”/ „társadalmi nem” fogalma, mert a nemi viszonyokat társadalmi-hatalmi keretekbe helyezve értelmezi. Ezért a „gender” mint társadalomértelmezési eszköz elleni támadás a hagyományos világrend és kiváltságtudat megerősítésének eszközévé (Butler 2019) vált a 2010-es évektől a nyugati világban, de különösen élesen a kelet-közép-európai országokban és Magyarországon, ahol a „gender” a fősodorbeli reakciós illiberális retorika egyik fő fegyvere lett.

Azonban mind a nyugati, mind a posztoszocialista világban többről van szó, mint a kiváltságok elvesztésétől való félelem. A nemi hierarchia ugyanis a társadalmi és gazdasági erőforrások újratermelésének olyan alapfeltétele, amelynek felborulása a kapitalizmus egészének továbbélését fenyegeti. Ennek egyik lényegi eleme a nemek társadalmi pozíciójának és funkciójának olyan módon való meghatározása, amelyben kizárólagosan a nők feladata biztosítani a fizetetlen gondoskodási, szolgáltatási és érzelmi munkákat, valamint a következő generációk és a férfi munkaerejének újratermelését (Csányi–Gagy–Kerékyártó 2018).

A nemi hierarchia fenntartását és újratermelődését a munkamegosztásra épülő hatalmi, strukturális alapokon túl a szimbolikus hatalmat (Bourdieu 1991) felépítő rendszerek segítik, melyek egyszerre működnek eszközként és önálló generatív erőként. A szimbolikus hatalom az emberek világról alkotott gondolkodását alakítja és irányítja a szimbólumok, az észlelés, a nyelv, a reprezentáció manipulációján keresztül. A társadalmi világról alkotott felfogások strukturálásával a szimbolikus rendszerek elősegítik a világ szerkezetének kialakítását (Bourdieu 1991), de egyben transzformatív potenciállal is bírnak. Ugyanis a szimbolikus rendszerek terepén folyik az a küzdelem is, amely megpróbált(j)a felforgatni a nemi hierarchiát és láthatóvá tenni annak érdekvezéreltségét és megváltoztathatóságát.

A nemi szerepekről alkotott tradicionalista-fundamentalista gondolkodás előretörését alapvetően az teszi lehetővé, hogy a nemekről alkotott képünk történetileg és kulturálisan mélyen beágyazott, strukturálisan alapjaiban megtámogatott, így az egyik legnehezebben megközelíthető, és diszkurzívan feldolgozható téma mind a tudományos, mind a hétköznapi beszédben. Ráadásul a nemi fundamentalizmus egyfajta illuzórikus „stabilizáló” funkcióval is bír, különösen a társadalmi-gazdasági változások következtében előálló, növekvő egyenlőtlenségeket és bizonytalanságokat generáló anómiás időkben. Ilyenkor a közgondolkodás fogékonyra válik azokra a világmagyarázatokra, amelyek a modernitás hagyományos életviszonyokat felforgató, a nemek konvencionális hierarchiáját felrúgó (Beck 2003) erejét teszik felelőssé a – hatalmi szereplők által értelmezett és sulykolt – társadalmi „bajokért” és az ontológiai biztonság hiányáért (Sik 2015). A régi, „jól bevált”, a természet által adottként látott és láttatott nemi viszonyok újratermelésének vagy megerősítésének lehetősége úgy tűnhet fel, mint a stabilitásra és a biztonságra vonatkozó emberi igények kielégítésének hatékony módja. Valójában azonban, azok az erők, amelyek a növekvő kiszolgáltatottságokat és gazdasági-megélhetési bizonytalanságokat – melyek fokozottan jellemzik a rendszerváltást követő posztállamszocialista társadalmakat – előállítják, a szimbolikus hatalom eszközeivel a kulturális mezőbe, és az életvilág magánéletet magába foglaló keretei közé terelik a növekvő társadalmi feszültségeket.

A nemekről alkotott fogalmaink mély történeti beágyazottsága az egyik oka annak, hogy erősen kitétek vagyunk azoknak a reakciós-illiberális megközelítéseknek, amelyek a régi (néha csak a képzetben létező

9 A hegemon maszkulinitás olyan társadalmi elrendezés és gyakorlat, amely legitimálja a férfiak domináns pozícióját a társadalomban, és igazolja az átlag férfinepesség és a nők, valamint a férfilet marginalizált módjainak alárendeltségét (Connell 1987).

„ideális”) nemi rendet kívánják restaurálni. A történetileg kialakult nemi hierarchia elfogadása ma is az *uralmi viszonyok bensővé tételén* (Bourdieu 1994) alapul, amely a létezésünk alapját alkotó – reflexszerűen működő – jelentésadási és reprezentációs folyamatokon keresztül érvényesül, strukturális és kulturális folyamatokba ágyazottan. Ennek eszköze az a *szimbolikus erőszak* (Bourdieu 1978), amely a jelölések, reprezentációk és diskurzusok rendszerének működése során jut érvényre, és amely a mindenkori alárendeltet úgy alkotja meg, hogy az teljes egészében elfogadja ezt a pozíciót, sőt, megvédje a fennálló hierarchiát.

A nemek percepciója, a nyelvi és diszkurzív reprezentációk, amelyek egyszerre teremtik meg az esszenciális, az *a priori* és a tér és idő specifikumába ágyazott férfit és nőt, alkotóelemei az uralmi viszonyok felépítésének. A nemek fizikai és biológiai különbségeire alapozott hétköznapi tapasztalat és a nemi különbségek hagyományos tudományos interpretációja egymást erősítve képezik széles alapját a nemekkel kapcsolatos valóságok érzékelésének és értelmezésének. Mindezt az is segíti, hogy a nemek és a nemi különbségek elgondolásában és megértésében olyan nyelvi és fogalmi eszközökkel rendelkezünk, amelyek a múltban kerültek kialakításra, s amelyeknek történeti funkciója a társadalmi nemi hierarchia fenntartása volt.

Mindennek fényében a dolgozatban megvizsgálom a szimbolikus rendszerek mint strukturáló és strukturált struktúrák (Bourdieu 1991) egyes elemeit, az észlelésnek, a nyelvnek és a nemek reprezentációjának azon kontextusait, amelyek felépítik és naturalizálják azt a nemek hierarchiáján alapuló szimbolikus hatalmat és strukturális valóságot, amelynek egyszerre vagyunk elszenvedői és újrakonstruálói. Megvizsgálom továbbá a tudomány szerepét a nemi viszonyok hierarchikus rendjének előállításában és évszázadokon keresztül történő igazolásában. Mindezt a 20. század második felének filozófiai és társadalomtudományi áramlatainak segítségével teszem, ideértve a posztstrukturalizmus, a fenomenológia és a posztmodern elméleteit, valamint a feminista kritikai társadalomtudományt. Ezek, elsősorban a nyugati világban, jelentősen hatottak a nemekről és a nemi viszonyokról való gondolkodásra és alapjaiban megrengették a hierarchián alapuló nemi rendet. Végül fókuszba helyezem azokat a kísérleteket, amelyek a szimbolikus rendszerek erejével, a nyelven keresztül, a dekonstrukció eszközeivel próbálták lebontani ezt a hierarchiát, majd áttekintem a nőiesség dekonstrukciójának 20. századi kísérleteit. A szimbolikus rendszerek nemi hierarchiát képző elemeinek vizsgálata azt a célt szolgálja, hogy megértsük miért élvezzi a társadalom támogatását az autoriter illiberalizmus reakciós genderpolitikája még azok részéről is, akik egyértelműen az áldozatai ennek. Megpróbálom megérteni, hogy a szimbolikus rendszerek különféle elemei hogyan tesznek fogékonyvá a hagyományos nemi szerepek és szerepelvárások elfogadása iránt, és hogyan használja ezeket az eszközöket korunk reakciós illiberalizmusa a patriarchátus restaurálásának jelenkori folyamatában, illetve hogyan használhatók ugyanezen szimbolikus eszközök a nemi hierarchiák és a nemi elnyomás elleni küzdelemben.

A PERCEPCIÓ ÉS A NYELV SZEREPE A NEMI HIERARCHIÁK NATURALIZÁLÓDÁSÁBAN

Jól ismert a nemek azon hétköznapi észlelésen alapuló felfogása, mely a nő és a férfi közötti különbségeket a fizikai látványra, azaz a testi különbségekre és eltérő működésekre alapozza. Azonban a következő lépésben a testi különbségekhez társadalmi-hatalmi különbségek kapcsolódnak, s ezek történeti megalapozottságára hivatkozva a hierarchia természeti eredete és fenntartásának igazolása bontakozik ki.

A testi különbségek percepciója és a hozzájuk rendelt jelentések

Scott (1986) az észlelt fizikai különbségeken alapuló megkülönböztetést ahistorikusnak tekintette, mely az emberi test konzisztens vagy inherens jelentését feltételezi, egy olyan testet, amely a társadalmi, kulturális konstrukción kívül létezik. Amikor a történelmi-gazdasági és strukturális viszonyok kontextusa eltűnik vagy másodlagossá válik, a test és jelentései végtelen variációit biztosítják a változatlan és rögzített nemi egyenlőtlenségeknek. A diskurzusok, amelyek a testi-fizikai különbségekre alapozva határozott kijelentéseket tesznek arról, hogy mi a nő dolga a világban,¹⁰ a nemek közötti viszonyokat ma is az észlelt fizikai és működésbeli különbségekre alapozzák, ami lényegében biológiai esszencializmus.¹¹ Scott az ahistorikusságot forgatta fel azzal, hogy a nemek meghatározottságának változó társadalmi természetére mutatott rá, és arra, hogy az állandó testi feltételek mellett a nemek társadalmi jelentése, társadalmi-hatalmi viszonyai nem csak változók, de megváltoztathatók. A megváltoztathatóság „rémétől” véd meg a „genderideológia”,¹² amely a biogenetikai alapokon nyugvó, a történelmi gyakorlatokban és hagyományokban tárgyiasuló, valamint szükségszerű és igazolt adottként akarja látni a nemek társadalmi elrendeződését. Az illiberális rezsimek genderkonstrukciója gyakran a historikus szövegeket, valamint az azokban tükröződő történelmi gyakorlatokat és nemi viszonyrendszereket használja legitimációként: az ezekben megjelenő nemi hierarchiát máig érvényes társadalomrendezési elvnek tekinti, amely ideális formájában a patriarchális rendben testesül meg.

Ezt a retrospektív legitimációt kérdőjelezte meg Patrick Geary (2006) azzal az állítással, miszerint a nők helyének és társadalmi jelentésének leírása a korai historikus szövegekben nem a múlt eseményeit, hanem a történetírók saját világának nemi erőviszonyait jelenítik meg. Geary a krónikák és legendák lencséjén keresztül azok szerzőinek és világuknak a jellegzetességeit tanulmányozta. A múlt nőiről szóló szövegeket úgy értelmezte, mint amelyeket torzít a szerzők (akik mindig férfiak) saját korukban uralkodó nemi viszonyaira adott reflexiója, és a nőkkel kapcsolatos ambivalenciáik. A historikus szövegek mellett a világ értelmezését adó ókori filozófiai szövegek is évezredekken keresztül megerősítették és legitimálták a fizikai különbségekre épülő patriarchális nemi rendet és világlátást (Okin 2013). A testi különbségek hierarchikus értelmezése és társadalmi hierarchiába történő konvertálása egészen az ókori filozófusokig vezethető vissza. Például az európai kultúrára és gondolkodásra óriási hatást gyakorolt filozófusok egyike, Arisztotelész, hosszasan bizonygatta, hogy „a nemzés fontosabb a kihordásnál,” „az ősatya fontosabb, mint az anyag: az ősanya, noha szokás a nemzedéket a női részről is származtatni, mint pl. Pyrrha¹³ ivadékait” (1936:158).

10 Lásd például: https://index.hu/velemeny/2015/12/15/a_dolgom_a_szules/

11 A biológiai esszencializmus szerint az egyének vagy csoportok belső biológiai jellemzői azok, amelyek meghatározzák őket, és ezek a tulajdonságok általában változatlanok és állandóak.

12 Genderideológiának nevezem a nemekről alkotott azon nézeteket, amelyek a nemek között meglévő társadalmi-hatalmi különbségeket a nemek esszenciális különbségeivel magyarázzák. Azaz a hierarchikus strukturális viszonyok nemi-ideológiai magyarázatát adják. Ez az értelmezés alapvetően eltér attól a jelentéstől, amelyet a szimbolikus harcokban diszkurzív fegyverként használnak az illiberális szereplők.

13 A görög mitológia szerint Pyrrha Pandora, a káoszt az emberiségre szabadító nő leánya.

Történetileg a testi különbségekhez rendelt jelentések a nők alacsonyabbrendűségét implikálják, következésképp teljesen természetes, hogy a hatalmat a férfiak képviselik, a nők pedig az alárendeltek. Ebben az ember által teremtett hierarchikus rendben a szellem magától értetődő jogosultsággal tartott igényt arra, hogy uralkodjon az anyag felett, leigázza a természetet és saját céljaira használja azt. A test és a lélek kettéhasításában a test mindig a természetet, az ember animális oldalát reprezentálja, amely a nővel kerül azonosításra, míg a szellem, a lélek, az elvont absztrakt gondolkodás a férfi előjoga, ami már a nagyhatású ókori filozófiában is világosan megjelent: „*míg a test a nőtől ered, a lelket a férfi adja*” (Arisztotelészt idézi Laqueur 2002:49). A kettéhasítás és az ebből adódó érték és társadalmi rend, mely a nők alárendeltségét mutatja, végighúzódik a történelmi korokon, kialakítva a minden korra jellemző nemi rendet, a mély hatalmi aszimmetriát és egyenlőtlenségeket, amelyek a társadalmi igazságtalanságok közül a legrégebbek és a jelentős társadalmi változások ellenére is fennmaradtak (Young 2001).

Az észlelés elfogultsága és a nyelv hierarchiát generáló ereje

Azonban nem csak arról van szó, hogy az észlelt nemek közötti testi különbségek ahistorikus megközelítése hatalmi/társadalmi hierarchiát indukál, hanem arról is, hogy e különbségek pusztán percepciója, a látottak megértése, jelentéssel való felruházása önmagában sem semleges. A 20. század fenomenológiai gondolkodói mutattak rá arra, hogy az észlelés, a megismerés részeként, a világról való meglévő tudás horizontjába rendeződik bele. Az észlelés maga sokkal több, mint pusztán érzéki megismerés, hiszen interszjektív, azaz társadalmi érintkezésekben konstruált és újrakonstruált; a társadalmiság minden szintjét magába foglaló időbeliségének terében zajlik; mindig tartalmaz egy előzetes tudást, mely sok esetben *a priori*; szükségszerűen tartalmaz előfeltevéseket, hiszen bármire irányul is megismerésünk, abba már mindig belejátszanak korábbi tapasztalataink és nézeteink (Merleau-Ponty 1981). Tehát a nemek közötti észlelt fizikai, biológiai különbségek már önmagukban értékítéletekkel, előfeltevésekkel terheltek. A mindenkor szemlélő egy történetileg kialakított kész kulturális szkripttel kerül az észlelés pillanatába. Ezek a szkriptek olyan fogalmakat, mögöttes elveket és intézményi gyakorlatokat bocsátanak a rendelkezésére, amelyek a világot, a nemi különbségeket hierarchiába rendezetten láttatják és alapértelmezettként prezentálják magukat. A jelentések normákat generálnak; kulturális mintákat alakítanak ki; intézményeket építenek fel, mint például a házasság intézménye; rendszert alkotnak (genderrezsím); terelik, büntetik és jutalmazták a társadalom tagjait. Nincs neutrális észlelésünk vagy látásunk, nem látunk, csak valamilyennek látunk, hiszen maga az észlelés hozza azokat az elfogultságokat, hierarchiaképző erőket, amelyek a jelentésadást meghatározzák. A nemek közötti különbségek észlelése tehát már önmagában hierarchikus binarításokba rendezi a világot, amelyet egy másik szinten egyszerre alkot és megerősít a nyelv úgy, hogy mindez együttesen alkalmassá válik a társadalmi különbségek megalapozására.

A 20. század elejéig a nyugati filozófia és gondolkodás a nyelvet az igazságok semleges és átlátható kifejezésének tekintette (Derrida 1997). Saussure (1959) strukturális nyelvészetével kezdődött el az a folyamat, mely során láthatóvá válik, hogy a nyelvi reprezentációk semmiképpen sem semlegesek és nem is átláthatók, hanem esetlegesek és önkényesek, minthogy a nyelvben teljesen önkényes a kapcsolat a jel, a fogalom és a tárgy között, amelyre utalnak (Saussure 1959:66–67). A reprezentáció konvencióit, nyelvünk és kultúránk kódjait tudattalan internalizáció útján tanuljuk meg, amely felruház minket egy kulturális „*know-how*”-val (Hall 1997). Az internalizáció során tanuljuk meg azokat a kulturális kódokat is, amelyek a nyelv bináris reprezentációiban hierarchiába rendezik a nemek közötti különbségeket.

A nyelv a különbségek rendszere, amelyben a binaritások a két fogalom közötti eltérést jelölik. A két bináris fogalom azonban összefügg, az egyik tag automatikusan és kizárólag asszociálja a másikat, s a kető közül az egyik mindig dominánsabb (Bourdieu 1991). A bináris oppozíciók nem természeteseek, hanem „... erőszakos hierarchiát jelenítenek meg” (Derrida 1981). Ráadásul minden pár a következmények láncában kapcsolódik más párokhoz, s ezzel egy olyan láncolatot hoznak létre, amely meghatározott módon építi fel azt a tárgyat, amelyet jelöl. Webb a binaritásban kódolt nemi hierarchia működését a következő láncolaton mutatta be (2009:58):

Isten (mint szubsztancia)	Teremtés (mint anyag)
Férfi	Nő
Kultúra	Természet
Értelem	Érzelem
Nyilvános	Magán
Rend	Káosz
Jelenlét	Hiány

Forrás: Webb (2009:58) alapján saját szerkesztés.

A fenti láncolatban a bal oldalon látható fogalmak a férfiakhoz, a jobboldaliak a nőkhez kötődő asszociációk. Vertikálisan olvasva egyértelműen magasabb rendű jelentéseket hordoznak a férfihez rendelt fogalmak (Isten, Kultúra, Értelem, Rend stb.), mint a nőhöz rendelt fogalmak (Természet, Érzelem, Káosz, Hiány stb.). A bináris pár tagjai közti különbség lényege a közöttük lévő erőviszonyokban gyökerezik (Grosz 2005). A szavak és jelentéseik hierarchiája társadalmi és hatalmi viszonyokat építenek fel és képeznek le, s igazolják a nemek között történetileg intézményesített uralmi és kizsákmányolási viszonyokat. A nyelvi binaritásokat állandóan megerősíti a világ mozgása, különösen a női biológiai ciklusok, a szocializáció szisztematikusan elmélyíti, így nem látni a lényegüket alkotó uralom társadalmi viszonyait (Bourdieu 1994). A nő magától értetődő és természetesnek tekintett alárendeltsége úgy tűnik fel, mintha az erőviszonyoktól független volna; felcserélődik a kapcsolat az ok (elnyomás) és az okozat (alávetettség) között, és az alávetettséget az alárendelt „gyenge minősége” indokolja. Így legitimálja a szubmisszió az elnyomást.

A hierarchiát hordozó bináris kontextus jól magyarázza azokat a nemi különbségeket is, amelyek a tudás-termelésben jelennek meg történetileg. Ezen a területen a férfiak úgy racionalizálták uralmi pozíciójukat, hogy érdekeiket univerzálisnak és/vagy szexuálisan semlegesnek állították be. A férfi azért tudja uralni a tudás paradigmáit, mert a nő testi, irracionális, természeti vagy más episztemológiailag leértékelt kontextusban értelmeződik. Azáltal, hogy a nőt testként pozícionálják, a férfiak terméke testetlen, tiszta és steril szellemi termék (Grosz 1995). Amennyiben a nő hoz létre ilyen terméket, illetve igényt tart a tudás világában lévő helyre, úgy gyakran még ma is férfiasként azonosítják.

A nemi különbségek reprezentációja és normává transzformálódása

A hétköznapi tudat kevésbé képes észlelni és reflektálni a nyelv hierarchiát generáló erejét, ugyanis a világot társadalmi kontextusban értjük meg és értelmezzük, azokban a keretekben, amelyeket a kulturális normák és értékek határoznak meg. A mindennapi életben közvetlenül megélt tapasztalatokban és a nyelvhasználat során a hierarchikus struktúrák adottként, természetesként jelenítik meg a nemek rendjét (*gender order*), melyek úgy tüntetik fel magukat, hogy nem igényelnek külön reflektálást.

Úgy látjuk, hogy a nő és a férfi társadalmi helyzetét a közöttük lévő „tényleges”, „objektív” különbségek formázzák meg. Nem lehet tagadni az ilyen különbségek létezését, azonban a „különbség” a – nyelvi, képi, szimbolikus – reprezentációban gyakran „másságként” kerül megjelenítésre, amit esszenciálissá tesznek a sztereotípiák. Azaz, a nő és férfi közötti különbségek a nemek sztereotipikus reprezentációja során a nő és férfi esszenciális másságává válnak (Hall 1997). Ha például a nő elsősorban anyaként és háziasszonyként, a férfi pedig családfenntartóként és nyilvános társadalmi szereplőként reprezentálódik következetesen a nyilvános diskurzusokban, akkor ez önmagában alkalmas arra, hogy esszenciális másságként jelenítse meg a nemi különbségeket. Ennek oka az, hogy az anyai, háziasszonyi szerephez a gondoskodás, a szolgálat és az önfeláldozás asszociációi, míg a férfiak családfenntartóként és közszereplőként történő megjelenítéséhez az alkotás, a teremtés, az önkifejezés fogalmi kötődnek. Mindez a szerepelvárások és funkciótulajdonítások kettősségét hozza létre, amelyben disszonáns a kreatív, alkotó és karriert építő nő képe, de ugyanúgy a gyermekéről gondoskodni tudó/akaró, érzékeny és otthonteremtő férfié is. Bár a gyakorlatban megjelennek ezek a variációk, azonban a nők normától való eltérését közösségi rosszallás, míg a férfiakét együttérzés és empátia kíséri (Petényi 2013; Neményi–Takács 2018). A nemi különbségek tradicionális reprezentációja tehát a nemek hagyományos társadalmi szerepeit erősíti, nemenként eltérő nemi szerepelvárásokat és normákat építve fel.

A társadalmi reprezentáció tehát alkalmas arra, hogy normává transzformálódjon. Az előíró reprezentációk a struktúra (amely már előttünk is jelen volt a társadalomban) és a tradíció (amely meghatározza hogyan kellene gondolkodnunk) kombinációjaként, ellenállhatatlan erővel hatnak ránk (Moscovici 1984) és tökéletesen alkalmasak arra, hogy megszabják és beszűkítsék az életutak társadalmi nyomvonalait. Láthatatlan szálak így biztosítják és vésik be a nyelven keresztül a férfi és a nő közötti hierarchiát, mely a mindennapi reprezentációs gyakorlatokon keresztül ismételt megerősítést nyer és újratermeli a dominancia és az alárendeltség mintázatait. Mindaz, amit a nőről és a férfiről tudunk olyan nyelvi, képi és szimbolikus reprezentációkba van kódolva, amelyeket a szocializáció során kultúránk mélyen bevés a tudatunkba és a testünkbe, s melyeket újratermelnek a napi gyakorlatok, és megerősítenek más olyan környező diskurzusok, amelyek ugyanazt a jelentést közvetítik.

Azonban a nő leértékelt fizikai/anyagi testként való reprezentációja csupán egy lehetőség-összefüggés. Egy olyan asszociáció, amely bár a történelemben, a filozófiában, a tudományban évezredekken keresztül fejtette ki hatását és ma is működik, mégis egy teljesen önkényes társítás, egy lehetséges, de nem szükségszerű „ígylet”, ami nem azt fejezi ki, hogy a nő elsődlegesebben testi, mint a férfi, hanem a társadalomban és kultúrában megteremtett férfi/nő hierarchiát.

A testetlen beszélő és a funkcióra rendelt test

A nemi erőviszonyok azonban nem csak a nemi munkamegosztást és a szimbolikus rendszereket konstruálják, hanem a nők és a férfiak számára rendelkezésre álló lehetőségeket is az önkifejezésre, a beszédre. A történelem során a hallgatás mint női erény az európai kultúrában kötelező norma volt, a szerénységgel és az engedelmességgel karöltve (Murphy 2015).¹⁴ A nők hallgatása a passzivitás és a hatalomnélküliség szimbóluma volt (Gal 1991). Ez rávilágít arra, hogy miért nem voltak jelen a diskurzusban évezredekken keresztül a nemek közötti különbségek értelmezésének a főáramtól eltérő alternatívái. A történelem során a beszéd, a nyilvánosságban és a családi otthonokban is, csaknem kizárólag a férfiak privilégiuma volt. Bár az a történelem és tudomány, amelyben a nők is és a nőkről is beszélnek, még ma is hiányzik – például a magyar – iskolai okta-

14 Nyilván ez koronként nagy változatosságot mutatott, ahogyan ezt a hivatkozott szerző ki is fejtette.

tásból, egészen az alapoktól a felsőoktatásig. A női nézőpont jó esetben¹⁵ a felsőoktatásban jelenhet meg, de legtöbbször a feminista és nőtanulmányok gettójába szegregálódnak, amely leszűkíti a lehetséges hozzáférők körét és eleve meghatározott helyiértéket rendel ehhez a tudásformához.

Hosszú évezredek keresztül a megismerő, a világot *látó, láttató* és interpretáló kizárólag a férfi lehetett, társadalmilag nem szituált testetlen szemlélőként, anyagtalan szellemként, aki „*God's Eye*”¹⁶ pozícióból beszélt és akit elfedtek – önmaga elől is – a világról szóló „objektív” tények és totalizáló igazságok univerzális tételei. A beszéd hatalmát birtokló férfi írásaiban, törvényeiben és nyilvános diskurzusaiban stabil és megkérdőjelezhetetlen összefüggésként határozta meg a test, a biológiai funkciók társadalmi viszonyokat alkotó szerepét. Ez az észlelésben gyökerező jelentésadás, az anyag/test nőhöz rendelése, a valójában eshetőleges és sokirányba mutató lehetőség-összefüggést állandó, megváltoztathatatlan létösszefüggésként jeleníti meg. Ha a férfi mégis „testet ölt”, az a hősiesség, az aktivitás, a teremtés kontextusában történik: Arisztotelésznél a sperma ereje hatóerőként, a felsőbbrendű racionalitás és a kormányzási jog testi vonatkozásaként (Laqueur 2002:73), Freudnál az ösztönöket magasabb lelki, tudományos, művészi tevékenységekbe szublimálni képes, kultúralétrehozóként értelmeződik (1982:360) – hogy két egymástól távol eső időszak tudástermelítőit említsék példát.

Mindeközben a „*megtestesült Mások, akiknek nem szabad, hogy ne legyen testük, véges nézőpontjuk*” (Haraway 1988:575) a „*hatalmi megszállás*” (Foucault 1990) célpontjaként „adódnak”. A nő társadalmi helyzetének meghatározása hol a testét tökéletlenségként értelmező (Laqueur 2002), hol pedig a reprodukív testi funkcióit hasznosító tapasztalati észlelés alapján történik. A társadalom működésének azon funkcionalista értelmezése,¹⁷ amely az egyik nem, a mi esetünkben a nők társadalmi értékét testi funkciókhoz köti, eszközzé degradálja őket – a funkciókat kiosztók által meghatározott – „*társadalmilag hasznos*” (napjaink Magyarországon például demográfiai) célok elérése érdekében. Mindez a mindennapi gyakorlatokon, – ahogyan Butler (2006) nevezi – idézgetéseken keresztül újra és újra ugyanazt az észlelést előállítva egy sajátos tapasztalati mezőt hoz létre, amelyben a társadalmi szereplők a nőket és a nők is önmagukat eszközként tapasztalják meg.

A nőekkel kapcsolatos társadalmi észlelések sok tekintetben erősítik a nők instrumentalizációját, gondoljunk csak a női test szexualizálásának társadalmi gyakorlataira, amely a női test megjelenésének folyamatos és kérértlen minősítésétől a prostitúcióig terjed. A „nő = test” lehetőség-összefüggés ezernyi reprezentációban ömlik ránk a vizuális és írott médiából, a nyilvános diskurzusokból és politikai beszédekből. A nőt húsként méregetik a kifutókon és a parlamentben is (Kövért 2015), és *abjektként*¹⁸ láttatják, ha megszegi a „nemi rend” normáit. A női test szexualizálása olyan kontextusba illeszti – az egyébként például komoly politikai szereplő-

15 Ez a „jó eset” ma már kizárólag a nyugati felsőoktatási intézményekre korlátozódik – ott is egyre szűkülő mértékben –, hiszen hazánkban 2018-ban megszüntették a társadalmi nemek oktatásának egyetlen magyar nyelvű képzési programját.

16 Isten Szeme pozíció, mely a világot felülről és kívülről szemléli.

17 Itt utalok például az arisztotelészi hierarchiába rendezett funkcionális világképre, melyben a nők „*a férfi legmagasabb boldogságát megvalósító eszközök*” (Okin 2013:78).

18 Julia Kristeva (1982) által az undort keltő dolgokra (mint pl. a testi folyadékok) használt fogalom, amely azt sugallja, hogy-- mivel az *abjekt megkérdőjelezi az én és a másik közötti határokat – vele szemben határozzuk meg identitásunkat*.

ként megjelenő nőt –, amely indukálja a férfi felsőbbiséget.¹⁹

Ha intellektusként prezentálja magát és vállalja a hatalommal való konfliktust, emlékeztetik, hogy egy jelölt testhez tartozik. „*Vér folyik ki belőle – a tudod mijéből...*” – Donald Trump 2016-ban az elnökjelölti vitán mondta ezt, amikor felháborodott Megyn Kelly, a *Fox News* újságírója által feltett egyik kérdésen. Amikor a női testet Trump *abjekt*ként – azaz undorkeltőként – képezte meg, olyan láthatatlan szálakat mozgatott, amelyek a konzervatív tisztaság (*purity*) és undorérzékenység beállítódásaira építenek. Az undorérzékenység és a politikai konzervativizmus összefüggését több kutatás is bizonyította (Inbar et al. 2012).

Mindez oly módon képezi meg a női szubjektumot, hogy természetesként, reflektálatlanul elfogadja, hogy önmagán kívül eső erők, rajta kívül eső (például politikai) célok érdekében használják fel. Ezzel megvalósul az egyik nem funkcionális tárgyiasítása és ezáltal alárendelődése a funkciókat kiosztó erőknek. Az észlelés ilyen karaktere fenntartja és legitimálja a nemi normákat, a hatalmi hierarchiákat és a biológiai tényekben gyökerező, megváltoztathatatlan adottként regisztrálja a nemek regnáló rendjét.

A TUDOMÁNY HOZZÁJÁRULÁSA A NEMI EGYENLŐTLENSÉGEK FENNTARTÁSÁHOZ

Belátható, hogy a tudósnak mint megismerőnek, kiemelkedő a szerepe a világ megértésében, a látottak értelmezésében és a jelentésadásban, amely túlmutat a tudomány keretein. A tudományos tudás manifesztálódik a szélesebb közösség tudásának, viszonyulásainak felépítésében, részt vesz az élet élését strukturáló vélekedések, magától értetődő, intézményesített és tekintéllyel felruházott igazságok megalkotásában (Bloor 1991). A tudomány által tett megállapítások a tekintély és a hatalom teljes erejével fejtik ki hatásukat a társadalomra, annak világlátására, az osztályozási és megnevezési (jelentésadási) gyakorlatokon keresztül – miközben a tudás új formáival ők maguk teremtik meg az általuk megnevezett kategóriákat (Foucault 1988).

Mindeközben a tudóst mint szemlélőt, bármennyire is objektív kíván lenni, olyan tényezők befolyásolják, amelyekre évszázadokon keresztül nincs rálátása. Amellett, hogy a tudós (is) saját korának (kulturális, morális, ideológiai és politikai) lenyomata, foglya a szűkebb tudományos keretrendszer működési sajátosságainak is (Kuhn 2000; Barnes–Bloor–Henry 2002), amelyek meghatározzák és egyben korlátozzák látását és értelemadását.

Ebben az összefüggésben jobban érthetőek a felvilágosodás nagy filozófusainak (Rousseau-tól Kantig) és a társadalomtudományok jelentős képviselőinek (Comte-tól, Durkheimen, Pareton és Weberen át) a nemekről, különösen a nőkről tett megállapításai, amelyek igazolták a nemi hierarchiát és még a 20. században is erősen befolyásolták a közgondolkodást. Kendal például arra hívta fel a figyelmet, hogy a „*modern »objektív« társadalomtudomány a viktoriánus időkben született, és egyszerre testesítette meg és legitimálta a nemekről, a családról, a munkáról, a magán és nyilvános szféra elválasztásáról alkotott viktoriánus előítéleteket*” (1988:6). A szociológiai elméletek vagy ignorálták a nőket, vagy rendkívül alsóbbrendű szerepbe helyezték őket. A „*malestream*” (férfiak által dominált) és az ember fogalmát kizárólag a férfiakra korlátozó klasszikus elméletek – néhány kivételtől eltekintve – a 18. századtól folyamatosan uralták a filozófiai és társadalomtudományi gondolkodást (Okin 2013).

¹⁹ A magyar politikai közbeszédben például megengedett, hogy a parlamentben a női képviselőknek olyan kijelentéseket címezzenek, hogy: „*Mit pofázol bele, kisanyám?*”, „*Ki vigyáz a gyerekekre?*”, „*Vetkőzz!*” vagy „*Attól, hogy ön szép, még nem következik, hogy ön okos*”. Egy FIDESZ képviselő és polgármester pedig a vele versenyben lévő női jelölt ellen a következő szöveggel kampányolt: „*Már a város felett is meghúzták Melindát*”. Bíró Marianna (2013) Alakul a nőellenes Tahó-frakció Népszava, október 16. Elérhető: https://nepszava.hu/1000705_alakul-a-noellenes-taho-frakcio [Letöltve: 2023-12-12].

Ugyanakkor a nemekre, a nemi különbségekre vonatkozó tudományos tudásokat, amelyek gyakran úgy vélik önmagukról, hogy a valóság objektív leírását adják, „beszédmódként — jelentésadó rendszerekként” (Kristeva 1979:97) is vizsgálhatjuk. Így tett Thomas Laqueur, aki Foucault nyomán azt mondta, hogy a tudomány nem pusztán vizsgálja, hanem diskurzusaival, osztályozásaival és megnevezéseivel meg is alkotja a mindenkor relevánsnak tartott különbségeket a férfi és a nő között (Laqueur 2002). Az osztályozás jelentőséggel ruházza fel, láthatóvá teszi és más tárgytól elkülöníti a vizsgált objektumokat, különbségeket határoz meg, mellyel új minőséget és kulturális jelentést ad nekik (Foucault 1990). A valóságot megteremtő osztályozások és felosztások pedig eredendően politikai diskurzusok, amelyek fő tudásobjektumai ikonjai és sűrítvényei annak a kultúrának, amely szemlélődésre és manipulációra konstruálta őket (Haraway 1989).

A tudomány képviselői mindig is olyan láttatók voltak, akik a világról való objektív tudás képviselőiként prezentálták magukat. Laqueur azonban az orvosi/anatómiai diskurzus vizsgálata során feltárta és megmutatta, hogy az „objektív tudás”, amely azt hiszi magáról, hogy a tapasztalati megfigyelésen alapul, csak *valamilyennek látás és láttatás*, melynek (tudatos vagy nem szándékolt) célja a fennálló rendszerek és struktúrák – a nő/férfi alá-fölérendeltség – „tudományos” eszközökkel való igazolása. Az orvosi és anatómia (tan) könyvek diskurzusainak ókorig visszanyúló vizsgálata nyomán azt állította, hogy ezek az anatómiai leírások teremtik meg a nemeket a test tankönyvekben megjelenő reprezentációin keresztül, történetileg két jól különválasztható formában: az *egy-nem* és a *két-nem* modellben.

Napjainkban az illiberalizmus egyik fegyvere az az orvosi/biológiai diskurzus, mellyel a nemek közötti különbségek, társadalmi szerepek természeti eredetét magyarázzák. Laqueur éppen azt láttatja velünk, hogy a „tudományos” – orvosi és biológiai – diskurzusban szereplő magyarázatok önkényesek, esetlegesek, és előállítók az emberi testet a történelem különböző pillanataiban a saját társadalmi-kulturális kontextusukban *látták* és értelmezték. Azaz a test jelentései az adott kor és társadalom által meghatározottak voltak: a nyelv és a kulturális jelentések rátelepednek az anatómiára (Lacan 1968). Ezt bizonyította Schiebinger (1987) analízise is a női csontvázak anatómiai ábrázolásáról, illetve annak hiányáról 1759-ig. Addig senki sem gondolt arra, hogy az anatómiakönyvben egy női csontvázat részletesen ábrázoljon azért, hogy annak a férfietől való különbségét illusztrálja, mert az emberi testnek egy alapvető struktúrája volt ismert, és az a férfié volt. Azonban a 18. századtól az illusztrációk lényeges különbségeket mutattak a két nem csontváza között, mely a francia és a német anatómusok munkája nyomán a női test kanonikus verziója lett. Ennek eredményeként a 19. században a test csontjai eltérő feminin és maszkulin aurával rendelkeztek. Az ideális női csontvázat széles medencével konstruálták, keskeny nyakkal, kicsiny bordakosárral, és relatíve kicsiny koponyával, gyermekszerűen ábrázolva. Schiebinger demonstrálta, hogy az anatómiai ábrázolások „kulturális értékekkel terheltek” – nem azért, mert nem voltak pontosak, hanem azért, mert az anatómusnak a nő testi struktúrájáról alkotott kulturális ideáljára reflektáltak. Így a kulturális ideálok mint természeti tények kerültek bemutatásra.

Schiebinger (1997) a biológia elnyomó karakterét hangsúlyozta, és azt állította, hogy a tudósok lelkesen szolgáltattak bizonyítékokat a „természetből” a társadalmi egyenlőtlenségek megalapozására, és kutatásaiukon keresztül egy olyan nézőpontot konstruáltak, amely hátrányos volt a nők számára. Ennek bizonyítására elemezte Linné 1758-ban megalkotott osztályozási rendszerét, amelyben az egyik állattani kategóriát – az emlőst – az emlő megléte alapján különböztette meg és nevezte el, bár lehetősége lett volna más szervi megkülönböztetésre alapozni az elnevezést. Tudományos elgondolása a 18. század azon fontos politikai irányzataival párhuzamosan alakult ki, amelyek a gyermekgondozás és a női élet anyai, feleségi és állampol-

gári szerepeinek átrendezését célozták. A kicsinyeket szoptató anyák természetességére helyezett hangsúly megerősítette a nők közéleti hatalmát aláásó mozgalmakat oly módon, hogy új értékeket társított az anyasághoz. Látható, hogy a természetre alapozó leíró nyelvezet hogyan ágyazódik be abba a kulturális és politikai arénába, amelyben keletkezik.

Ezt a gondolatot támasztotta alá Laqueur (2002) is, aki szerint politikai értelemben a nemek biológiai/természetre alapozott magyarázata akkor vált fontossá, amikor a francia forradalomban érvényre jutó *egyenlőségelv* nőkre való kiterjesztésének igénye aláásta a társadalmi hierarchia magától értetődő természetét. Így az 1800-as évekre fontossá vált, hogy az alapvetőnek tűnő fizikai különbségeket a hím- és nőnem, a férfi és nő között látható biológiai különbségekre alapozzák, mert hirtelen tudományos igazolást igényelt a nők alárendeltsége és jogi/politikai megfosztottsága. A szabadság, egyenlőség, testvériség elvei alapján újraalkotott társadalmi rendben a nők számára a feudális rendet konstruálták újra, melyhez episztemikus alapot az orvostudomány és a biológia – az állandó, ahistorikus test – szolgáltatva (Laqueur 2002:26). Ettől a ponttól, „tudományos” alapon, a női test percepciója teljesen eltérő lett a korábitól, és ez a percepció megalapozta a nyilvánosságból, a polgári és politikai jogokból való kizárást. Toril Moi szavaival élve: „*a tudomány átvette a teológia vagy a természetfilozófia helyét, és a biológia, mint a test tudománya ideológiai szolgálatba került. A nőket a tudományos igazság, nem pedig az isteni kinyilatkoztatás tartja a helyükön*” (1999:11).

A biológiai/testi különbségek jelentőssé tétele jogrenddé transzformálódott a 19. század elejének jogalkotásában. Például a francia *Code Napoleon*, a német polgári törvénykönyv (Pateman 1988; Hahner 2008) és a magyar családjog is (Mezey 2008) szentesítette a nő jog- és cselekvőképtelenségét: önállóan szerződést nem köthetett, tulajdonnal nem rendelkezhetett, nem fogadták el tanúként a bíróság előtt, válást nem kezdeményezhetett, és jogilag teljesen a férfi hatalma alatt állt. A törvény előtti egyenlőség semmilyen formában sem vonatkozott rá: súlyosabban büntették, mint a férfiakat, például házasságtörés vagy a férj ellen elkövetett emberölés esetén. A politikai jogok gyakorlásának a nemi hovatartozás alkotmányban rögzített előfeltétele lett, miközben ezeket univerzális és elidegeníthetetlen jogokként hirdették. Az *univerzális*, azaz az egyetemes fogalma, csak az egyik nemet, a férfiakat jelentette. A házasság, amelyben a nő elvesztette cselekvőképességét, a közrend része volt, és az államnak érdekében állt a társadalmi nemek rendjét kikényszeríteni. A polgári társadalmat megalapozó új társadalmi szerződésnek csak a férfiak lettek részesei, a nőkre a feudális uralmi viszonyokat újrateremtő szexuális szerződés vonatkozott (Pateman 1988; Wessely 2004).

A 20. század végére kétségbevonhatatlanná vált, hogy a biológiai nem csupán egy társadalmilag kondicionált, diszkurzív konstrukció (Hadas 2011), ezért semmilyen társadalmi egyenlőtlenséget és hierarchiát nem igazolhat az objektív tudományra való hivatkozás. Laqueur (2002) bizonyította, hogy a tudományos *észlelésben és látásban* kibontakozó jelentésadás kulturálisan és politikailag is meghatározott.

ÁT- ÉS VISSZAALAKULÓ DISKURZUSOK, FELBUKKANÓ AMBIVALENCIÁK

A 20. század második felének egyik nagy projektje volt a nyugati világban a „beszélő” önfelismerése és reflexiója önmagára, a korábban kritikátlanul alkotott igazság és objektivitás dekonstrukciója és a semlegesség fogalmainak megkérdőjelezése. Felszínre kerülhetett az „alávetett tudás” (*subjugated knowledge*) (Foucault 1980), hallható lett az „eltérő hang” (*different voice*) (Gilligan 1982), amely nem csupán a világ addig alig ismert leírását adja a nő nézőpontjából, de a nyelven keresztül át is akarja formálni a nemi hatalmi rendet. Elfogadottá vált, hogy mind a szemlélő szubjektum, mind a megismerés folyamata és a megismeréssel megszerzett tudás is társadalmilag elhelyezett. Ez a pozicionáltság nem csak azt a módot befolyásolja, ahogyan a világot értjük, hanem azt, ahogyan a világ számunkra prezentálja magát tapasztalatainkon keresztül. Így összekapcsolódik a megismerő konkrét helye a társadalmi struktúrában és az e pozícióból megélt, közvetlen tapasztalat (Hartsock 1987).

Évszázadokon keresztül a megismerés tárgyának, a megismerendő világnak a megismerőtől függetlenül való pozicionálása lényegesen befolyásolta a megismerés folyamatát és a megismerő helyzetét. A történetileg alapértelmezett megismerő a megfelelő társadalmi pozícióval bíró fehér férfi, aki rendelkezett a megfelelő bizonyítványokkal, amit a kizárólag az ő számára fenntartott képzési rendszerben szerezhetett meg. Mindez kirekesztette a hétköznapi tudást, kizárta a társadalom legnagyobb részét, köztük a nők tapasztalatait is – akiknek hangja nagyobb léptékben csak a 20. század második felétől lett hallható, ami összefügg általános hozzáférésükkel az oktatás felsőbb szintjeihez és a tudományhoz.

A nyelv mint az elgondolhatóság kerete és a megnevezés hatalma

A nyelv szerepe is megváltozott, már nem a nyelvészet tárgya kizárólag, hanem társadalommagyarázó és társadalomszervező entitásként, illetve a tudás forrásaként és cselekvésként tekintünk rá. A nyelv és a jelentés nem különálló entitások. A nyelv maga a jelentés konstruálója, nem pusztán reflexív, amely tükrözi azt a jelentést, ami már létezik „kint” a világban, mint objektum. És nem is pusztán intencionalitás, amely csak azt fejezi ki, amit a beszélő vagy író, vagy festő mondani akar, azaz az ő személyes szándékolt jelentését. A nyelv megteremtí az a valóságot, amelyet megnevez, és egyben megszabja a dolgok elgondolhatóságának kereteit.²⁰

A nyelv mint az elgondolhatóság kerete óriási hatalmat biztosít a nyelvi megnevezésnek, amely nem áll – és gyakran ma sem áll – egyformán a nemek rendelkezésére: „A nőktől ellopták a megnevezés hatalmát” (Daly 1985:8). A nyelvi fordulat kifejezés azt a megváltozott társadalomtudományi diskurzust reflektálja, amelyben felismerésre került a nyelvnek az emberi jelentés- és értelemadásban betöltött és társadalmi-hatalmi viszonyokat konstruáló szerepe. Egyfelől átláthatóvá vált, hogy a megnevezési gyakorlatok nem csak az uralkodó hatalmi struktúrákat és hierarchiákat tükrözik, de meg is erősítik a megnevező dominanciáját a megnevezés aktusának felsőbbrendűségével (Bourdieu 1991). Másfelől megnyitotta az utat a megnevezés hatalmának megszerzéséhez, azaz a szubaltern helyzetben lévő csoportok számára a lehetőséget, hogy a nyelven keresztül lépjenek be az emancipáció folyamatába: azáltal, hogy önmagukat nevezik meg, nem engedik többé, hogy az uralmi pozícióban lévők névadásaikkal fenntartsák alárendeltségüket és a szimbolikus erőszak változatos eszközeivel meghatározzák identitásukat.

Ezzel megkezdődött a látványos harc a szavak és megnevezések – valójában a nyelvi cselekvések és identitásteremtések világában. Amikortól a nyilvános beszéd hajlandó lett tiszteletben tartani az önmegnevezés

20 Mint Ludwig Wittgenstein rámutatott: „Nyelvem határai világom határait jelentik” (1989:5–6).

jogát, normává vált „a politikailag korrekt” beszéd. Sebezhetőségét az adja, hogy a folyamatos nyelvi reflexiót és tudatosságot igénylő kommunikáció komoly kihívást jelent a beszélők számára, s gyakran homályos marad a szavak hatalmi viszonyokat generáló ereje is. Az autoriter illiberalizmus azonban „felszabadította” a beszédet a politikai korrektség kényszere alól, s nyíltan hirdeti, hogy jogot tart a megnevezés aktusának felsőbbrendűségére. A beszéd megszabadul a másikat tiszteletben tartó kontroll alól és a „nevezzük nevén a dolgokat!”, „a PC szellemi elnyomásának vége”²¹ felkiáltással ismét erőre kapott a nyelv szemérmetlen arra való használata, hogy hatalmi alapon kijelölje társadalmi csoportok helyét és hirdesse ezek alávett pozícióját. Az autoriter illiberalizmus rendszerében szabad rasszistának és szexistának lenni. A „normalitás lázadása” elvárja az „igazság” joviális stílusban való kimondását a nyilvános beszédben, akár szexista viccek formájában: „Hiába viccel azzal egy politikus Székelyföldön, hogy a »medve nem játék, az EU nem ország, az asszony nem ember« – a budapesti high értelmiség szerint ez az intolerancia jele. Az asszonyokat megkérdezték amúgy, hogy szerintük ez sértő-e? Persze hogy nem.”²² – Nem véletlen, hogy a szöveg írója által megkérdezett asszonyok nem érezték ezt sértőnek.

A politikailag korrekt beszéd elleni támadás azonban nem csak az illiberalizmus oldaláról érkezik. A „progresszív neoliberalizmus” kritikusai (pl. Fraser 2017) szerint a progresszivitást a rendszer kizárólag a beszédre és a politikai korrektségre korlátozza, miközben szem elől téveszti az emancipációs célokat. Bár tolerálja a különbségeket, támogatja az alternatív szimbólumokat és azok nyilvános megjelenítését, de elhallgatja azokat a narratívákat és gyakorlatokat, amelyek elkerülik a neoliberális logikát (González-Ruibal–González–Cristóbal-Boado 2018), és kizárja azokat, akik nem beszélnek vagy nem tudják hallatni a hangjukat, miközben ezzel egyidejűleg az emancipációs politikát a narráció jogára korlátozza (Žižek 2002).

A jelentés rögzíthetetlensége és az ebből következő ambivalencia

A posztmodern a jelentésadást egy folyamatosan történő diszkurzív procedúrának tekinti, mely nem hoz létre állandó, megváltoztathatatlan jelentéseket, azaz nincs olyan objektív jelentés, amely minden kontextusban és időben érvényes lenne. A jelentésalkotási folyamat dinamikus, és változhat a diszkurzív gyakorlatoktól, a hatalomviszonyoktól, a társadalmi normáktól és a történelmi kontextustól függően (Laclau–Mouffe 1985). Az a tény, hogy bizonyos jelentéseket és identitásokat széles körben rögzítettnek és igaznak tartunk, a *hatalom és a tudás* között fennálló intim kapcsolatként értelmezhető. Ez a kapcsolat leállítja a jelentést generáló láncolatot, létrehozva egy csomópontot, amely lehetővé teszi a jelentések és identitások naturalizálódását, magától értetődővé tételét.

A jelentés naturalizálódásának következményei a föld, a munka és az erőforrások kisajátításától kezdve egész embercsoportok leigázásáig és kiirtásáig terjednek (Webb 2009). De a nő és a férfi esszenciális fogalmának naturalizálódása is ebbe a kategóriába tartozik, amely például a nemileg szegregált foglalkoztatási struktúrákban vagy a nő politikai térből való kiszorításában manifesztálódik. A tartalom hegemónizálása a jelentés rögzítése a csomópontok körül (Laclau 1990), melyet gyakran a privilegizált, hatalmi diskurzusok kanonizálás útján hoznak létre. A mindenkori diskurzusban jelenlévő versengő jelentések és valóságértelmezések közül a hatalom a saját logikája (ideológiai és politikai érdekei) szerinti legmegfelelőbb verziót igyekszik kanonizálni és akár megkérdőjelezhetetlen dogmává tenni. A nőhöz és a férfihez társuló észleletek többsége

21 Lásd: Orbán Viktor beszéde a Diaszpóra Tanács előtt, 2015. november. https://hvg.hu/itthon/20161130_Orban_A_politikai_korrektség_szellemi_elnyomasanak_vege_jon_a_szabadsag

22 <https://www.magyaridok.hu/lugas/a-normalitas-lazadasa-avagy-meddig-tart-a-pc-karrierje-18656/>

olyan dogmákra, megkérdőjelezhetetlen „igazságokra” épül, amelyek a tudományok által is alátámasztott módon évszázadokon és generációkon keresztül hegemónizálódtak.

Annak felismerése, hogy a jelentés rögzítése végsősoron lehetetlen, illetve a jelentés valósághoz és a tapasztalati érzékeléshez fűződő diszkurzív viszonya kiutat jelent a hatalmi érdekeltségek, a patriarchális nemi rend által megszállt és rögzíteni kívánt jelentésösszefüggések kényszeréből. Ugyanakkor megmutatja a jelentés sérülékenységet és könnyű manipulálhatóságát is. Jó esetben a jelentésadás demokratikus diszkurzív folyamatokban történik, azonban a hatalomnak még ezekben az esetekben is privilegizált szerepe volt és van ebben a folyamatban. Az autoriter illiberalizmus rendszerében azonban az újra felfedezett propaganda mint a láttatás eszköze a médiát felhasználva közvetíti a hatalom számára megfelelő jelentéseket. A jelentésadás diszkurzív procedúrája a legkevésbé sem diszkurzív, csak az egyetértők diskurzusa által meghatározott. Változatos technológiák képesek hegemónizálni a kívánatos jelentést: a percepciónavigálás, az irányított jelentés-konstrukció és az *astroturfing*²³ célja a viselkedés befolyásolása, ami alapvetően jellemzi a sokak által „post-truth” világrendként leírt korunkat (Foucault 2007; Kelly–McGoey 2018).

E kommunikációs technikák rávilágítanak arra, hogy a *láttatás* szóba jöhető szereplői közel sincsenek azonos helyzetben, nem rendelkeznek ugyanazokkal az eszközökkel és lehetőségekkel. A hatalom és a nyilvános diszkurzív térben megjelenő szereplők (politikusok, újságírók, médiamunkások, közszereplők stb.) privilegizáltak, a *láttatás* különleges és hatékony eszközeivel rendelkeznek, továbbá azzal az erővel, hogy a világról alkotott mindenkori percepciót és az észlelt tárgyakhoz fűzött jelentéseket alapvetően befolyásolják/meghatározzák.

A nő társadalmi jelentésének átkódolása

Magyarországon napjainkban a reprodukciót és a hagyományos női szerepeket középpontba helyező nőkről szóló diskurzusok és a hozzájuk kapcsolódó politikák a hatalom társadalomról alkotott igazságverzióján keresztül próbálják hegemónizálni a nő társadalmi jelentését, funkcióját és ezáltal behatárolni cselekvési és választási lehetőségeit. A családpolitikának nevezett reprodukciós politika (Szalma–Takács 2022) kizárólag a nőket szabályozza, olyan világképet tükröz, melyben a produktív termelés klasszikusan a férfiak tevékenysége, míg a reprodukciós (biológiai és létfenntartási reprodukció egyaránt) munkák az otthon zárt világában a nők számára kijelölt feladatokat tartalmazzák. A nemek társadalmi jelentésének és az ebből fakadó preferált létezési módoknak az illetén való felosztása az apákat a „termelés” fogaskerekévé teszi és az apaságot másodrendű feladattá degradálja, az anyákat pedig – a gyerekek, szülők, férj, háztartás számára végzett – ingyenes gondozási szolgáltatások kizárólagos felelőssévé, akiknek változatlanul kettős terhet kell cipelniük. Ugyanis mind a munka világában, a femininként értelmezett társadalmi feladatok ellátásában, mind a családi bevételek frontján szükség van rájuk.

Ha a nő társadalmi jelentése a reprodukció mint csomópont körül rögzül, akkor a kapitalista világrendben láthatatlan folyamatok kövezik ki számukra az utat az alulfizetett, alacsony presztízsű feladatok ellátásához. Azon túl, hogy rendre alulpozicionálják magukat a karrierjük tekintetében, az oktatás és a munkaerőpiac (horizontális és vertikális) szegregációs folyamatai és a munkafeltételek „ideális munkavállalóra”, azaz a férfira való megszabásának szerkezeti viszonyai világosan kijelölik helyüket a struktúrában, sok esetben pedig a

23 Olyan szervezetet vagy kommunikációs stratégiát jelöl, amelyet látszólag egy alulról jövő, civil kezdeményezés hozott létre, de valójában valamilyen politikai/vállalati üzenetet közvetít, függetlenként és pártatlanként festve le magát.

közfoglalkoztatásba terelik őket (Fekete 2020). Különösen jól szolgálja az a diskurzus a nők rendszer által kívánatosnak tartott társadalmi szerepét, amely a felsőoktatásban való részvételüket a reprodukciós feladatok akadályaként láttatja, és szolgáltatást nyújtó, háttérszerepüket hangsúlyozza. A „*nők érdekeltek abban, hogy a férfiak jól teljesítsenek és sikeresek legyenek*” (ÁSZ 2022): a nők tehát nem saját teljesítményükben és sikerükben érdekeltek. S csak a nők érdekeltek a másik nem teljesítményében és sikerében, ez azonban nem kölcsönös, a férfiak nem érdekeltek abban, hogy a nők jól teljesítsenek és sikeresek legyenek. Azaz a nők a teljesítményt és a sikert a férfiakon keresztül érhetik el.

A nő társadalmi jelentésének átkódolása az illiberalizmus rendszerében a szimbolikus, diszkurzív síkokat szólfőfürtszerűen kapcsolja az államkapitalista – de a szociálpolitika szempontjából neoliberalizált – strukturális gerinchez. Ez az átkódolás lehetővé teszi egyrészt az állami-közösségi felelősségvállalás jelentős vagy teljes felszámolását a gyermek-, idős- és beteggondozás területén; másrészt a nyugdíjas nők „újrahasznosítását” az unokák nevelésében „intergenerációs együttműködés” címen; harmadrészt a nemek közötti egyenlőségi törekvések és politikák teljes felszámolását. A nemi egyenlőségi politikák felszámolásából következik az, hogy semmi sem ellensúlyozza az elsődleges munkaerőpiac struktúrája/működési logikája és a gondozási feladatok között húzódó antagonisztikus ellentétet. Másfelől explicit módon normalizálja a *gender pay-gap* jelenséget, azaz a férfiak és nők közötti jövedelemszakadékot, hiszen „*nincs azzal semmi baj, ha egy nő kevesebbet keres, mint egy férfi*”.²⁴ Az állam neoliberális kivonulása a közösségi és szociális szolgáltatások területéről,²⁵ a szociális és gondoskodási feladatok családra – lényegében a nőkre – terhelése, továbbá a munkaerőpiacon az alacsony presztízsű, lebecsült és meg nem fizetett (női) munkaerő utánpótlásának szükséglete elengedhetetlenné teszi a nők visszarendezését a hagyományosan nőinek tekintett szerepek irányába. E folyamatok csaknem ugyanazon forgatókönyv szerint játszódtak le és játszódnak le a rendszerváltó országokban, például Magyarországon, Lengyelországban, Horvátországban (Roggeband–Krizsán 2019).

A nők megjelenítése a fent idézett diskurzusokban olyan reprezentációs politikákat takar, amelyeket a privilegizált beszélők alkotnak, s amelyekben úgy tüntetik fel a diskurzus alanyait, hogy az megfeleljen a hatalom elképzeléseinek, illeszkedve egy ideológiával feltöltött érdekszerkezetbe. A jelentésért minden társadalomban küzdelem folyik (Laclau–Mouffe 1985) és azt, hogy lehet-e és hogyan lehet küzdeni, a társadalmak demokratikus kultúrája határozza meg. A tekintélyuralmi rendszerek azonban a legtrikább esetben túriák azokat a diskurzusokat, amelyben egy adott, az érdekeikkel és ideológiájukkal egyező reprezentációs rendszert megtámadnak, vitatnak vagy megpróbálnak átalakítani. Nem túl jelentős kivételnek számít a „*pink education*” jelentés, amelynek vitatása sikeres volt, hiszen a közfelháborodást követően eltávolították az ÁSZ honlapjáról.²⁶ Ezzel azonban messze nincs vége annak a küzdelemnek, amely a nemek társadalmi jelentéséért folyik hazánkban.

24 Novák Katalin, volt államfő fejtette ki „Hogyan lehet sikeres egy nő?” című videójában 2020-ban. <https://www.facebook.com/axiomamedia/videos/224659149173546/>

25 A szociális igazgatásról és szociális ellátásról szóló, 2022-ben módosított 1993. évi 3. törvény 2. §-a szerint az egyén szociális biztonságáért és jólétéért elsősorban az egyén és családja felelős, míg az állam csak végső esetben vállal felelősséget állampolgáraiért.

26 „Az oldal nem található” feliratot lásd az ÁSZ honlapján: https://www.aszshirportal.hu/storage/files/files/elemezések/2022/E2202_A_felsofoku_vegzetts.pdf?download=true

A NŐ JELENTÉSÉNEK ALTERNATÍV DISKURZUSAI

Ebben a részben azokat a stratégiákat és kísérleteket tekintem át, amelyek alternatívát kívántak teremteni azoknak a nyelvi és társadalmi gyakorlatoknak, amelyek történetileg meghatározzák a nemek közötti különbségeket, és e különbségekre alapozva kívánják igazolni a nemek hierarchiáját. Az alternatív diskurzusok mintát nyújthatnak a reakciós illiberalizmus narratíváinak dekonstruálására, az „ortodoxia szent evidenciáinak” lebontására (Bourdieu 1991), hiszen az értelem- és jelentésadásról, valamint a nyelvről alkotott új gondolkodási pozíciók lehetővé tették egy kritikai, de(re)konstruktív nézőpontot, amelyből látható a diskurzusok politikai és kulturális meghatározottsága, brutális korlátozottsága és érdekekkel telítettsége (Webb 2009).

A dekonstrukció mint filozófiai és nyelvi irányzat „nem negatív jelenség, nem destrukció, hanem egy olyan folyamat, amely nyomán bár elvesznek megnyugtató konstrukciók, de közben fontos új jelenségek és jelentések jönnek létre” (Bókay 2006:238). Foucault (1987) a diskurzust, amelyben a jelentés és az interpretáció megszületik, eredendően nyílt végűnek és hiányosnak tekintette, melynek külső határait más diskurzusok alkotják, s amelyek maguk is nyitottak, eredendően instabilak és mindig artikulációs folyamatban vannak. E szerint a diskurzus és az általa felépített jelentések és identitások bármilyen rögzítése csak részleges lehet. A diskurzusok egyfelől túláradó, másfelől hiányos jellege nyit teret a változásra, a folytonosságra és a variációra. Foucault (1987) úgy vélte, hogy a diskurzusok részben a vágy, részben pedig az intézmények és a hatalom működésén keresztül formálódnak. A vágy a diskurzust korlátlanként és végtelenként formázza meg, míg az intézmények és a hatalom lezártként és rögzítettként akarják látni. A feminista diskurzus a vágy diskurzusa, amely a dekonstrukcióval megkérdőjelezi a domináns megismerési eszközöket, felforgatja a bevett nyelvi jeleket, reprezentációkat és aláássa a bináris reláció erejét.

A butleri dekonstrukció

Judith Butler (2006) úgy vélte, hogy a nemek hierarchiája és a belőle következő elnyomás a bináris heteroszexualitás immanens tulajdonsága, ami az alany/tárgy, az Én/Másik dichotómiából következik és csak a binaritás teljes felszámolásával lehet megszüntetni. *Problémás nem* című művében kereste a társadalmi normák és kulturális minták előtti és nélküli állapotot, melyben a nő-férfi binaritás és a hozzájuk kapcsolódó társadalmi és kulturális jelentések még nem léteztek. Ez azért fontos, mert úgy gondolta, hogy a szubjektivitás, az „én” a normatív és konvenciókon alapuló bináris ellentét részeként jön létre, ami a nem ontológiai létezésének hamis látszatát kelti. Ezért dekonstruálta az ontológiai nőt (és férfit) elszakítva az identitáskonstrukciótól, a szexualitástól, és megszabadította a szubjektumot a hamis bipoláris rendezőelvtől. Ezzel az identitás, az anatómia, a gender és a genderperformativitás szabadon lebegnek és nyitottak az újraértelmezésre. Azzal, hogy eltávolította a binaritás illúzióját a nemek kialakulásának folyamatából nyilvánvalóvá tette, hogy amit nemek szerinti identitásnak gondolunk, az, hogy férfiak vagy nők vagyunk, nem más, mint tanult jelentések rendszere. Ez épül be személyes és kulturális történelmünkbe és „valóságosnak” éljük meg, amikor megpróbálunk férfiak vagy nők lenni (Gottschall 2002). A nem naturalizálódása azáltal jön létre, hogy belső pszichikai/fizikai szükségszerűségként van megkonstruálva. Azaz a nemekhez és a heteroszexuális normákhoz kapcsolódó társadalmi elvárások úgy vannak kialakítva, mintha azok belső, veleszületett pszichés vagy fizikai tulajdonságok lennének, pedig valójában társadalmilag konstruáltak és megtanultak. Ezáltal azt sugallják, mintha az adott normák természeteseek és változhatatlanok lennének, miközben valójában társadalmi normák és konvenciók.

A nyelvben és a diskurzusban létrejött nemek normatív kategóriákként objektiválódnak és kívülállóként, külső erőként, már intézményesülve nehezdednek ránk. A nyelv és a diskurzus tehát nem csupán leírják, kifejezik a nemeket, hanem létre is hozzák azt, amit megneveznek. A nemek performatívok,²⁷ mert nem csupán kifejezzük vagy tükrözzük a nemünket nyelvi és cselekvési gyakorlatainkban, hanem maga a nem is konstruálódik ezek által a performatív aktusok által. A nyelvi és cselekvési gyakorlatok kulturális normákat követnek, és a nemek látszatát az ezeket a normákat létrehozó és érvényre juttató hatalmi struktúrák felügyelik, megbüntetve azokat, akik nem „helyesen hajtják végre” azt (Butler 2006:44).

Butler (2006) szerint a nemnek nincs ontológiája, így nem is lehet rá politikát alapozni, mert a nemi ontológiák mindig a már kialakult politikai kontextuson belül, normatív tiltásként működnek. Ezek az „ontológiák” határozzák meg, hogy mi számít értelmezhető nemnek, megteremtik és konszolidálják a szexualitásra vonatkozó és reprodukzív megszorításokat. Megadják azokat az előíró követelményeket, amelyek mellett a nemiesített testek kulturális értelmezést kapnak. Az ontológia tehát nem alap, hanem alattomos normatív tiltás, úgy építi be magát a politikai diskurzusba, mintha annak szükségszerű és természetszerű alapja lenne.

A biológiai nem és a társadalmi nem kérdéseiről értekezve Butler azt állította, hogy a biológiai nem is társadalmilag megalkotott: nincs olyan természeti, biológiai képződmény, amelyre mint üres lapra a társadalom rávési saját szabályait, mert már a biológiai test is a társadalmi nemből keletkezik, a normák által jön létre. A „nem” távol áll attól, hogy olyan belső esszencia legyen, amely képes előidézni bizonyos viselkedéseket. Inkább úgy lehet értelmezni, mint amit a test felszínébe vájnak bele az élet során szavak, cselekedetek, gesztusok és vágynak útján.

Butler úgy vélte, hogy a nemi identitás hegemon kategóriáit nem lehet egyszerűen megdönteni vagy azokon túllépni, hanem belülről kell szétverni őket az elnyomott és marginalizált működések megmutatásával, azokkal, amelyek nem illenek a bináris nemi kettősségbe. Ez a felforgatás olyan stilizált cselekedetek²⁸ ismételtetésében ölthet testet, amelyek rámutatnak a bináris kategóriák mesterséges, performatív és konstruált jellegére. Ezeknek a stratégiáknak a megtalálása és végrehajtása – Butler szerint – kritikus jelentőségű a feminista politikai cselekvés szempontjából.

A binaritás butleri dekonstrukciója „kiszabadította a szellemet a palackból” és megnyitotta az utat a sokféle genderidentitás individuális és társadalmi elgondolhatósága előtt. Az általa programként felvázolt binaritást felborító társadalmi gyakorlatok pedig olyan új kérdéseket és gyakorlati problémákat vetettek fel, melyek

27 A performativitás nem szándékos aktust vagy cselekvéssort jelent, vagy egy belátó szubjektum döntését, hanem az idézgetés/ismételgetés gyakorlatát, amelyen át a diskurzus létrehozza azt a hatást, amit megnevez (Butler 2006).

28 A Butler által javasolt stilizált cselekvések a következő területeken jelenhetnek meg: testmozgások és mozdulatok: olyan cselekvések dekonstruálása, mint a járás, az ülés és a gesztusok, melyek kulturálisan kódoltak és összekapcsolódnak a férfiasság vagy a nőiesség megjelenésével. Beszédminták és nyelvhasználat: a nemileg kódolt nyelvi kifejezések, intonáció- és szókincs-használat visszautasítása. Ruha- és divatválasztás: a hagyományosan a férfiassághoz és a nőiességhez társuló ruházati stílusok, színek és kiegészítők visszautasítása. Társadalmi interakciók és szerepek: azoknak a viselkedési mintáknak és szerepeknek a dekonstruálása, melyeket a nem alapján várnak el, például a gondoskodó viselkedés a nők és az agresszív viselkedés a férfiak esetében. Részvétel a nemekhez kötődő terekben és tevékenységekben: a nemi normákhoz illeszkedő tevékenységekben, hobbikban és területeken való részvétel visszautasítása. Minderre jó példa lehet a Pride-felvonulás, ahol a résztvevők gyakran viselnek szivárványszínű ruhákat és kiegészítőket, ami az LGBTQ+ közösség szimbóluma. Gyakran látványosan és polgárpukkasztó módon viselkednek, a bináris rendben elvárt normákkal ellentétesen, szabadon kifejezve és megünnepelve a saját nemükkel vagy szexuális orientációjukkal kapcsolatos azonosulásukat. Ezek a cselekedetek és megjelenések szándékosan szakítanak a hagyományos nemi normákkal és hozzájárulnak a nemi binaritás és a heteronormativitás dekonstrukciójához. Így a Pride-felvonulás egy olyan stilizált cselekedet, amely a nemi normák és kategóriák megkérdőjelezésére és a queeridentitás megünneplésére irányul.

morális és ontológiai pánikot és kemény ellencsapást váltottak ki a heteroszexualitást, a nemi hierarchiát a természetre alapozó és egyetlen lehetőségként elgondolni tudó társadalmi és hatalmi szereplők körében. A binaritás felszámolásából fakadó gender-sokféleség valóságos háborús övezetté változtatta a feminista diskurzust is. A transzneműek reprodukciós jogai, a nemváltoztatás kérdései, a cisz- és transznemű sportolók versengésének problémája – csak néhány példát említve – életre hívta az önmagát genderkritikus feminista irányzatnak nevező mozgalmat vagy TERFizmust²⁹, mely szerint a nem biológiai alapú és megváltoztathatatlan. A mozgalom megalkotta 2019-ben „A nők biológiai nemi alapú jogainak nyilatkozatát”,³⁰ mely a biológiai nem fogalmára alapozva erősíti meg a nők és a lányok jogait, és elutasítja a genderidentitás-koncepción nyugvó gendersokféleséget, amelyet a biológiai nem szerinti nők diszkriminációjának és jogaik csorbításának forrásául jelöl meg. A feminizmus kiemelkedő képviselői, mint például MacKinnon (2023), aki emberi jogi nézőpontból közelíti a transzjogokat és a TERF mozgalmat, tanulmányában úgy vélte, hogy a TERF távol áll a feminizmustól, és inkább a jobboldali, kirekesztő ideológiákkal hozható összefüggésbe. A gyakorlat azt mutatja, hogy a mozgalom gyakran lép szövetségre konzervatív, szélsőjobboldali politikai csoportokkal.

A valódi kérdés azonban az, hogy ha nem dekonstruáljuk és próbáljuk megszüntetni a nemi binaritást a szimbolikus rendszerekben és politikai cselekvések útján, akkor a megmaradó bináris struktúrában megszüntethető-e a hierarchikus kapcsolat a bipoláris elemek között. Vagy másként fogalmazva: el kell-e teljesen törölni a bipolaritást, megnyitva az utat a multipoláris nemi identitások teljes spektrumának, vagy létezik-e olyan út, amely a bipolaritás megtartása mellett képes a bináris elemek immanens hierarchiáját felszámolni.

A derridai dekonstrukció és a „meghatározhatatlan nő”

A derridai dekonstrukció fő célja nem a nyelvi és nemi binaritás teljes felszámolása, hanem a binaritás hierarchiageneráló erejének lebontása új fogalmak teremtésével és a régi fogalmak újrakonstruálásával, ezekkel megvilágítva a kirekesztést, a függővé tételt és az erőszakot, ami a binaritás fenntartásához szükséges. Derrida a nyelvet a folyamatosan keletkező és eltűnő különbségek rendszereként, a megjelenő struktúrák folyamatos átalakulásaiként fogta fel. A nyelv mélyén egy folyamatos játék, ide-odamozgás van, melynek keretében a jelek látszólag pozitívást nyernek, de közben ez a különbségrendszer nem stabil, új különbségek lépnek fel, ezek megint rendszerbe szerveződnek, majd újra széthullnak (Bókay 2006). Ez részben a jelentés végleges rögzítésének lehetetlenségét vonja maga után, részben pedig a hierarchikus binaritás kizárását. Az *Of Grammatology* című írásában (Derrida [1967]1997) a „différance” és „supplement” szavak jelentését olyan új logikával konstruálta meg, amely a logocentrizmus³¹ kizáráson és marginalizáláson alapuló rendszert számolja fel. A szó *différance* egyszerre jelenti a különbség (*differ*) mint térbeli és az elhalasztás (*defer*) mint időbeli viszonyt. Így a szó önmagában hordozza a kettősséget: a térbeli és időbeli elmozdulást, amelyből mindig a használatától függően válik az egyik vagy a másik dominánssá. Tehát a dominancia-alárendeltség bináris viszony azért nem értelmezhető, mert folyamatosan felcserélhetőek a jelentések.

29 Transzkirekesztő radikális feminizmus vagy TERFizmus (*trans-exclusionary radical feminism*).

30 Lásd: <https://www.womensdeclaration.com/en/declaration-womens-sex-based-rights-full-text/>

31 A logocentrizmus a logosz görög kifejezésből származik, azaz a logosz központba állítását jelenti. A logosz a görög filozófiában az értelem és az észszerűség fogalma, amely az emberi gondolkodás és racionalitás kifejeződése. Egyúttal a logosz szóként vagy beszédként is értelmezhető. Platónról kezdve a logoszt gyakran az emberi beszéd vagy szó képviselőjeként használják. Derrida a logosz központi szerepét kérdőjelezi meg, a beszéd és a mindenekfelett való értelem elsőbbségét. Szerinte a logocentrizmus fenntartja a fogalmak közötti binaritást, ami kizárja az ellentmondásos jelleget és az átmeneti állapotokat, ezzel elfedi a valóság bonyolult természetét. Ugyanakkor megerősíti a binaritásban rejlő hierarchiát, amely elnyomja vagy marginalizálja az alternatív gondolkodásmódokat.

Ugyanakkor Derrida szerint a bináris ellentétek egységbe foglalása nem működik minden esetben, mivel a legtöbb binaritás egyik tagját csak az ugyanabban a keretben lévő másikkal való viszonyában lehet azonosítani. Gyakran egy magában álló szónak nincs jelentése, csak más szavakkal való asszociációban határozható meg. Például a *bent*nek csak azért van értelme, mert értjük a *kint* jelentését. Továbbá, ha valami bent van, az nem lehet kint egyidőben. Ezért alkotta meg az adalék, kiegészítés jelentésű *supplement* fogalmát, amivel mégis kiutat teremtett a bináris oppozíció hierarchiájából. Ahogy arra Spivak utal (1998:lxix): „A *supplementum* „adalékot” jelent, ami azért van, hogy kitöltse a hiányosságot, [...] hogy kompenzálja az eredeti nem jelenlétét” Ez a „supplementumkoncepció” kitér a bináris osztályozás elől, mivel egyszerre jelenti a hiányt és a felesleget is. A *supplementum* azzal töri meg a logocentrizmus bináris oppozícióját, hogy hozzáadja a fő részhez azt, ami hiányzik belőle, tehát teljessé teszi. Ezzel egyszerre betölt egy űrt, de többletként is működik. A *supplementum* sohasem része a dolognak, mint ahogy sohasem a dolgon kívüli: például egy levél utóirata nem a levél része, hanem hozzáadott többlet– vagy: a levél részét képezi anélkül, hogy része volna. Ezen a módon a *supplementum* decentralizálja az eredeti jelentést, ami radikális változást hoz a szövegben. A *supplementum* tehát megkérdőjelezi a binaritások hierarchikus logikáját, mivel a kiegészítendő rész lényegében nem teljes a kiegészítés nélkül, így a kiegészítendő a kiegészítőre szorul. Ezzel túlmutat a kizáráson alapuló logocentrizmuson. Derrida *différance* és *supplement* fogalmai eszközt kínálnak arra, hogy olyan módon közelítsük meg a nemeket, amely nem tagadja a különbözőséget, de ezzel egyidőben nem is kreál hierarchiákat.

A nemi dichotómia dekonstrukciójának radikális fogalma a „*meghatározhatatlan nő*” (Derrida 1979), mely kifejezésnek csak a feminista dekonstrukció egy bizonyos stratégiai szakaszában van relevanciája. Ez egy átmeneti helyzet fogalma, ahol még létezik a nő/férfi binaritás, de a nő már elkezd lebonthatni a régi struktúrát. Amint elérte a dekonstrukció első szakaszát, a bináris oppozíciók többé nem relevánsak. Derrida a „*meghatározhatatlan nő*” fogalmát használva újragondolta azt a logikát, amely privilegizálja a maskulint a férfi/nő binaritásban. Meghatározhatatlanként felfogva a nőt Derrida elkerülte a logocentrizmus fetiszáló diskurzusát, ami a nőt aláveti erőszakos és gyarmatosító megnevezéseinek, osztályozásának és elrendezésének (Kalmár 2008). A kifejezést azért használta, hogy megmutassa, hogyan tartja fenn a jelenlegi szimbolikus rend a nők erőszakos kizárását oly módon, hogy a nőt a férfivel való azonosságra redukálja, ugyanakkor fenn tart egy feminin megkülönböztetést, ami alsóbbrendűként jelöli egy hierarchikus és aszimmetrikus bináris jelentésrendszerben. A dekonstrukció radikális törekvése annak leleplezése, hogy a feminin fogalma egy *fallogocentrikus*³² diskurzusban hogyan állítja elő a szimbolikus rendet, többek között azzal, hogy a nőket a maskulin normák szerint definiálja.

Derrida dekonstrukciója jó eszköz lehet arra, hogy átalakítsa a nemek tradicionális *valamilyennek láttatását*. Demisztifikáló erejével nem egyszerűen a bináris ellentétek alternatív hierarchiáját kínálja, hanem az ellentétek azon logikáját problematizálja, amelyek a hierarchikus gondolkodás alapjait képezik, és megnyitja őket a kritikai ellenőrzésre. Derrida szerint a valódi változáshoz tehát a bináris logikát kell megváltoztatni.

Derrida igen ambivalens volt a feminizmussal kapcsolatban: „A *feminizmusra* szükség volt, és bizonyos helyzetekben még mindig szükség van rá. De egy adott pillanatban a *feminizmusba* való bezárkózás azt jelenti, hogy reprodukálja azt a dolgot, amely ellen küzd” (Derridát idézi Greech–Kamuf–Todd 1985:30). Úgy vélte, hogy a feminizmus célja a fallogocentrizmus kiszorítása és nem az egyik domináns diskurzus *helyettesítése*

³² Derrida neologizmusa. Az északpontos (logoszcentrikus) tradíció egyben férfiközpontú (falloszcentrikus) is, Derrida összevont megjelölése szerint az európai filozófiai tradíció fallogocentrikus, a nőket szimbolizáló jegyeket lenézi, értéktelennek tartja.

egy másik domináns diskurzussal (McDonald–Derrida 1982). Ennek kapcsán elemzett két olyan feminista kísérletet, mely a nyugati gondolkodást strukturáló bináris oppozíciókat igyekezett megkérdőjelezni. Eszerint az első periódusban, az 1960-as 1970-es években, a feministák megkísérelték magukra venni a masculin tulajdonságokat, majd felismerték, hogy nincs okuk rá: miért is kellene eredendően férfinak lenniük? A másodikban, az 1980-as évektől, a feministák megkísérelték megfordítani a binaritásokat azzal, hogy a feminint privilegizálták. Derrida számára mindkét típusú feminizmus szembemegy a dekonstrukcióval: „a dekonstrukció biztosan nem feminista... ha van valami, amihez nem szabad eljutnia, az a feminizmus” (Creech–Kamuf–Todd 1985:30). Mindezzel együtt a dekonstrukció a feminista kritikai gondolkodás fontos eszközévé vált. Jóllehet nyilvánvalóak a korlátai, hiszen elsősorban a nyelvre redukálja a világot, bizonytalanságot és kétértelműséget generál és nem ad megfelelő alapot a politikai cselekvéshez (Elam 1994). Valóban kérdés, hogy a nyelvi binaritásban immanensen kódolt hierarchia felszámolásának derridai törekvése mennyire érvényesülhet és hogyan valósítható meg a hétköznapi gyakorlatokban, és hogyan lehet a nemek közötti egyenlőség politikai programját ráépíteni.

A nőiesség dekonstrukciója: a nőiesség mint álarc

A „nőiesség mint álarc” diskurzus nem a binaritásokat akarja felszámolni, de a 20. század során – egészen napjainkig – több lépésben tett arra kísérletet, hogy a nőiességet dekonstruálva megszabadítsa a szubjektumot és a nőről való diskurzust a patriarchátus által diktált szerepelvárásoktól. Evolúciója során, igazodva a nők társadalmi helyzetének változásaihoz, a jelentések széles spektrumát fogja át, a férfielvárásoknak való behódolástól, az álarc tudatos eszközként való használatáig. Ahhoz, hogy megértsük miért is lehet álarc a nőiesség, világossá kell tenni a nő, a nőiesség konstrukciójának egy, a férfi által megteremtett módját: a *férfitekintetet* (*male gaze*). Majd a kérdés az lesz, hogy hogyan látják a nők önmagukat és hogyan próbálják felszabadítani ezt az *önlátást* a tárgyiasító, interiorizált *férfitekintet* alól – az álarc segítségével.

A látás, a látni nem azonos a tekintettel. A látás eloldódik testi természetétől, kilép a megjelölt testből, előtör a semmiből egy hódító tekintetbe (Haraway 1988). A tekintet „*körülhatárol minket, és elsősorban olyan lényekké tesz bennünket, akiket néznek, de anélkül, hogy ezt megmutatnák*” (Lacan 1998:75). A tekintet tárgyként alkotja meg azt, akit néznek, míg azt, aki néz – cselekvőként.

A látás és a tekintet kettéválasztása először Lacan (1998) pszichoanalitikus írásaiban jelent meg, majd *férfitekintetként* a férfi és a nő hatalmi aszimmetriájának kifejezőjévé vált Laura Mulvey (1999) feminista filmelméletében. Krips (2010) szerint Mulvey összemosta a lacani és a foucault-i tekintetet, habár a két megközelítés nem áll nagyon távol egymástól. A foucault-i (1990) tekintet a hatalom tekintete, a *panoptikus tekintet*, ami egy állandó megfigyelési folyamaton keresztül kényszeríti rá az egyéneket arra, hogy a megfigyelés tárgyai legyenek. A panoptikus tekintet konstitutív hatással van az egyén szubjektivitására, aki tudja, hogy figyelik, a hatalom látóterében van, de sosem tudhatja, hogy valóban nézik-e. Emiatt úgy viselkedik, mintha folyamatosan néznék. A férfitekintet hasonló hatást ér el a nézettnél, a nőnél, aki a tekintet tárgyává válik, szubjektivitását, énjét a néző igényei szerint alakítja, még akkor is, amikor éppen nem nézik, mert a tekintet elvárásai, fantáziái belső elvárássá transzformálódnak a nézettnél. A nők szubjektivitása „*elkerülhetetlenül össze van kötve a tekintet struktúrájával és a tekintély szemének lokalizációjával. [...] Bárhová megy, saját Panoptikumát viszi magával...*” (Copjec 1994, idézi Krips 2010:94). A férfitekintet meghatározza a nőt. Ebben a szerepben a nők egyszerre megnézettek és megjelenítettek, erős vizuális és erotikus hatásokkal kódolva. Ez a tekintet elidegeníti a nőket önmaguktól, mivel arra készteti őket, hogy a férfivágy és-törekvések tárgya-

ként azonosítsák magukat. Ezért a nézett szubjektum a vágy tárgyává redukálódik, és az ezzel a tárggyal való azonosulása elidegeníti önmagától.

A tekintet felhívásának megfelelni, előle kisiklani, távolságot találni provokatív és követelőző elvárásaival szemben, erre mindre lehetőséget ad az *álarc*, ami ebben a kontextusban a nőiesség maga. A *nőiesség mint álarc* az időben változóan, eltérő módon jeleníti meg a női lét *valamihez képest* való jellegét, s azt a küzdelmet, ami ennek a jellegnek a felszámolásáért folyik. A *nőiesség*, mint *sui generis* létezési mód nem értelmezhető: „Lacan számára az *álarc* a »nőiesség« definíciója, pontosan azért, mert egy férfi jel felhívására jön létre” (Rose 1986:67). A nőiesség/femininitás nem létezik, csak egy válasz a férfivágyra és a normatív elvárásokra. A derridai *meghatározhatatlan nő* tehát nem nőies. Azért kell megszereznie és megtartania meghatározhatatlanságát, hogy kitérjen a kívülről érkező meghatározások elől és legyen tere arra, hogy önmaga határozza meg önmagát.

A 20. században a nő társadalmi elvárásokhoz történő igazodásának szimbólumává és a felszabadítás lehetőségének metaforájává vált a nőiesség mint álarc. Joan Rivière, pszichoanalitikus, 1929-es írásában a nőiesség álarcát az újonnan megjelenő és egyre gyakoribb független és autonóm női személyiség elfedéseként értelmezi. Az önálló női személyiséget azért kell elrejtteni, hogy elkerülje a megtorlást, és elfogadják őt a férfiak által kódolt világban. A nőiesség korabeli fogalmához hozzátartozik a dependencia, az irányítás iránti szükséglet, amit a nő lényegében a femininitás álarcában visz színre azért, hogy megfeleljen a társadalmi elvárásoknak. Rivière (1991) egy olyan nőt *láttat*, aki nem akar nyílt konfliktusba kerülni a környezetével, ezért a felszínen megfelel a társadalmi nemi normáknak és szerepelvárásoknak: el akarja rejtteni, hogy már birtokolja azokat az attribútumokat, amelyeket a férfissággal társítanak.

Judith Butler szerint Rivière a páciensei történeteit értelmezve, tudattalanul saját magáról írt, hiszen női pszichoanalitikusként az 1920-as években nem volt könnyű szakemberként, tudósként megjelenítenie magát egy férfiak által uralt szakmában (Borgos 2006). Butler szerint a femininitás álarc a női agresszivitás elfedését szolgálja. Az agresszivitás ugyan a férfinak tulajdonított attribútum, mellyel azonban a nő ugyanúgy rendelkezik, mint egyéb más olyan képességekkel, amelyek ahhoz kellenek, hogy sikeres legyen a nyilvánosság és a munka világában, ugyanakkor ebben az összefüggésben a rivalizálásból fakadó kasztrálást és a férfi helyének átvételi igényét jelenti. Butler értelmezésében Rivière azt állította, hogy az agresszió elsőbbséget élvez a szexualitással szemben, azaz prioritása van annak a vágnak, hogy a nő átvegye a maskulin szubjektum helyét. Ez egy olyan vágy, amely egyértelműen a férfiakkal való rivalizálásban gyökerezik, de a femininitás mint álarc használatában a nő e vágyat áthelyezi a látványosan nőiesnek tartott viselkedésbe, amely részben elfedi az eredeti agressziót, részben pedig megteremt a lehetőséget a férfi fallosz megszerzésének más útjára (Butler 2006:117).

Luce Irigaray (1985a) a konformitás metaforájaként értelmezte a nőiesség álarcát. Úgy érvelt, hogy ahhoz, hogy a nő „normális” nővé váljon, be kell lépnie a *nőiesség álarcába*, olyan értékek rendszerébe, amely nem az övé, és amelyben csak akkor tud megjelenni és beilleszkedni, ha beburkolózik a férfiak szükségleteibe / vágyaiba / fantáziáiba. Tehát a nőiség mint maszk, behódolás a „*vágy domináns gazdaságának, hogy mindenek ellenére »píacon« maradjon*” (Irigaray 1985b:133). Irigaray szerint ezt a vágyat a patriarchátus generálja, melyet meg kell tagadniuk a nőknek ahhoz, hogy megtalálják saját vágyukat.

A 20. század végén a nőiesség mint álarc már nem a maskulin elvárásoknak való behódolás jelzése, sokkal inkább a lázadásé, az önreprezentáció eszköze. Mary Ann Doane értelmezése szerint az „*álarc hatékonysága*

éppen abban rejlik, hogy képes távolságot teremteni a megjelenített képtől, olyan problémát generálni, amelyen belül a kép manipulálható, előállítható és olvasható a nő számára” (1982:43). Ez a kritikai távolság már tudatosságot előfeltételez, az álarcokkal való tudatos bánásmódot. A nő arra használja a testét, hogy álcázza magát (Montrelay 1993:158). Az így értelmezett nőiesség megteremti a lehetőségét annak, hogy a nő saját kezébe vegye önmaga formálását, tudatos használata pedig saját társadalmi helye megteremtésének eszközévé válik. Sorrentino (2014) a tekintetkonceptiót és az álarcként értelmezett femininitást úgy fűzte össze, hogy a nő kerül ki e vizuális gazdaság irányítójaként. Érvelése szerint, ha egy nő megjelenése függ a férfitekintettől, akkor a nőnek lehetősége van arra, hogy manipulálja azt a módot, amellyel „felméri”. A patriarchális világrend feltételei mellett a hagyományos női identitás újrendezésének egyik módjává vált a szelf (a kifelé prezentált én) álarcként való dramatizálásának lehetősége.

McRobbie (2007) és Álvarez (2016) a nőiességet mint álarcot úgy értelmezik, mint a neoliberais piaci rendszerek olyan termékét, amelyet a rendszer vonzó identitás- és létformaként kínál fel fogyasztásra: azaz álcázott, felimerhetetlen formában kényszeríti rá a fogyasztókra a nőiesség társadalmi struktúrához objektív módon illeszkedő gondolkodási és viselkedési struktúráit. Álvarez a női test industrializálásáról írt, amely az ezredfordulón a közösségi média és az internet útján, valamint a nőiesség igényének tömegtermeléssel való kielégítése formájában valósult meg. Úgy vélte, hogy a közösségi média elősegítette a különböző nőiességek kódok és működési módok terjesztését, miközben a női identitás nagyon felszínesen vált megértetté. A tömeggyártásban készült ruhák és smink a testek és identitások tömeges előállításához vezetett. Ezt az álarcot utasították vissza a 21. század tízes éveinek női identitásai, akik felforgatták a női test reprezentációját, radikálisan másként látták magukat, és konstruálták meg saját testüket. A hangsúly azon van, hogy ők konstruálták meg saját testüket, és tisztában voltak a szereppel, amelyet eljátszanak, valamint azzal, hogy a társadalom miként teremti meg a női testeket és identitásokat. Felmérték, hogy a női testek gyakran válnak árucikké, amit különböző célokra használnak fel (például marketing, szórakozás stb.). Ezt a társadalmi trendet azonban saját javukra fordították, testük industrializálásából előnyt kovácsoltak, és képessé váltak arra, hogy a nemiséggel és a női test kommodifikációjával kapcsolatos társadalmi normákat és elvárásokat kihasználják (Álvarez 2016).

McRobbie (2007) szerint a mindent kooptáló progresszív neoliberalizmus az Egyesült Királyságban a *sikerős nő* és a *fallikus lány* posztfeminista álarcait konstruálja és kínálja fel, melyek valójában a patriarchális normarend és a férfias hegemonia újbóli biztosítására szolgáló stratégiai eszközök. A posztfeminista sikeres nő az egyenlőség áruházában tetszelegve nem veszi észre, hogy figuráját a késő kapitalista rendszerek azzal hozzák létre, hogy képességeket és lehetőségeket tulajdonítanak neki, és hiperaktivitást várnak tőle azokon a kulcsterületeken, ahol a láthatóságuk megvalósult. A szerző azonban arra figyelmeztetett, hogy amikor a populáris kultúra a fiatal nőket a képességek hordozójaként hozza létre, akkor az új típusú egyenlőtlenések intézményesülését és a nemek közötti hierarchia újbóli stabilizálását valósítja meg. A posztfeminista „sikeresség” alkalmat nyújt a feminizmus eredményeinek eltörlésére, azt a látszatot keltve, hogy a nőmozgalomra már nincs szükség, és a szexuális szerződés politikai diskurzusba ágyazódik. A *fallikus lány* a férfivelkedés utánzására törekszik, úgy gondolja elérte az egyenlőséget és hozzáférése van olyan szexuális szabadságokhoz, amelyek korábban a férfiak számára voltak fenntartva. Mivel rendelkezik néhány férfi privilégiummal, nem látja okát a maskulinitás megkérdőjelezésének. McRobbie szerint a fallikuslány-álarcot a fogyasztói kultúra logikája teremtette meg, amely megerősíti és konszolidálja a patriarchális kiváltságokat és a maskulin hegemoniát azáltal, hogy ennek a kiváltságnak néhány korlátozott jellemzőjét megosztja a fiatal nőkkel.

McRobbie rámutatott arra, hogy a fiatal nő a *governmentality*³³ komplex célpontjává vált, amely szerint a végtelenségig tökéletesíthető „én” áll rendelkezésére, melyet a kapitalista termelésben remekül lehet hasznosítani.

McRobbie és Álvarez a „fejlett Nyugatról” beszéltek, amelynek ideáljai megjelennek azokban a világokban is – például az autoriter illiberális rendszerekben –, ahol a nő társadalmi jelentésének konstrukciója más logikát követ. Ezekben a társadalmakban a tradicionális nőiség manifesztumai (a hagyományos nemi szerepekbe való önkéntes behelyezkedés) váltak a „kötelező államfeminizmus” egyenlőségi normái alóli „felszabadulás” „forradalmi” eszközeivé, és a familista, patriarchális tradíciók mentén újrarendeződő viszonyok kínálnak horizontokat az anyaként való önmegvalósításra. A közép-kelet-európai régió félperifériás jellegéből fakad az az egzotikus elegy, amit a nyugati fogyasztási és szubjektumideálok, valamint az új-patriarchátus értékrendszerének reprodukív feladatokra kijelölő normái alkotnak, például Magyarországon is.

A „mindent megkaphatunk, mindent elérhetünk, amit csak akarunk, nincsenek akadályok, nincsenek korlátok” (Csernik 2019) Magyarországon is gyökeret vert mítosza posztfeminista álarc, ami amellet, hogy egy sor olyan gyakorlatot von maga után, amelyek fogyasztásközpontúak és a femininitás megerősítői, lényegében a tradicionális nemi viszonyok újrasztabilizációját biztosítják (McRobbie 2007). A „*meg tudod tenni lány*” illiberális újradefiniálása a rendszerkövetelményként meghatározott anyaság szerepét kínálja fel, mely álarcá válik azáltal, hogy a női lét kiemelkedő eseményét normává merevíti. Ez az álarc az intézményesített, politikai rendszerre átminősült férfitekintet konstrukciója, mely politikákkal és joggal szorosan körülbástyázott olyan helyet határoz meg a nők számára, mely illeszkedik a hatalom érdekszerkeztúrájához. Ezért lehet az, hogy a (többgyermekes) anyaság – hasonlóan a 19–20. század fordulójának maternalizmusához (Kövér 2020) – ismét a nő politikai és nyilvános szereplésének legitimációjává alakult át. Míg a nőiesség mint álarc a femininitás de- és rekonstrukciójához nyit utat, addig az anyaságot mint álarcot az illiberális patriarchátus azon gyakorlata teremtette meg, amely jelentős politikai szerepet, vagy csak pusztán megfelelő lakhatást,³⁴ kizárólag azoknak a nőknek biztosít, akik a megfelelő számú gyermekkel rendelkeznek.

A 20. század eleje a nyugati világban a nőiességet mint szükségszerű álarcot a domináns társadalmi kódoknak való alávettségként (Butler 2007), vagy a már megjelenő autonómia elrejtéseként értelmezi. A 20. század második fele a patriarchális normákkal szembeni ellenállás lehetőségét látja benne, míg az ezredfordulón a posztfeminista álarc a szexuálisan kívánatos pozíció megtartását szolgálja. A 2000-es években a nőiesség álarca olyan eszközzé kezdett válni, amely arra szolgál, hogy tudatos viselője szabadon választhassa meg életét és társadalmi pozícióját. Ugyanakkor a nőiesség kódjait és álarcait egyre inkább kisajátítja a neo-liberális tömegtermelés, és az általa konstruált nőképet és identitást fogyasztásra kínálja fel.

Az önmagát mindent elérni képesnek látó posztfeminista fiatal nő nyugati modellje, aki előtt már „nincs akadály”, és a tradicionális rendbe betagozódó reprodukcióra és szolgálatra kijelölt nő patriarchális ideája egyszerre van jelen a magyarországi autoriter illiberális rendszerben. Látnunk kell azonban, hogy míg a femininitás, az esszenciális „női princípium” álarc metaforában való dekonstrukciója esélyt ad a nőnek az

33 Foucault (1976) által kidolgozott fogalom: a hatalom gyakorlatait jelenti, amelyek az önszabályozás és az önfegyelem folyamatai révén szabályozzák és képezik meg az alanyokat. Az alanyok így együttműködnek saját életük rendfenntartásában és abban, hogy a hatalom által előállított szubjektumok legyenek.

34 A lakhatás biztosítása, mely például a CSOK (Családi Otthontermelési Kedvezmény) intézményén keresztül valósul meg, a megfelelő foglalkoztatási státusszal rendelkezők (tehát a középosztály) számára elérhető, ami biopolitikai és szelektív szakpolitikai intézkedés.

autonómiára, arra, hogy felszámolja a férfi/hatalom tekintetének való kitettségét, addig a társadalmak termelési, fogyasztási és politikai rendszerei által konstruált álarcok a nőket alárendeltté, személyes vágyaikban irányíthatóvá akarják tenni. Talán van arra mód, hogy felismerjük ezeket és álarcként kezeljük.

Jelen írás feltárja az észlelés, a nyelv és a reprezentáció szerepét a nemek közötti hierarchia naturalizálásában, a tudomány hatását a nemek közötti egyenlőtlenségek fenntartásában, valamint a diskurzusok átalakításának lehetőségét. A történetileg a szimbolikus hatalom eszközeivel „bevésett” nemi hierarchia a társadalmi élet minden területén „ismerősként”, „megszokottként” tűnik fel. Talán ezért fogékonyak az emberek azok iránt a diskurzusok iránt, amelyeket Thomas Mann Cipollájának virtuozitásával hipnotizál a tekintélyelvű illiberális hatalom, azzal a céllal, hogy elmélyítése a „jól bevált”, s a számára kívánatos strukturális és hatalmi viszonyokat megteremtő nemi rendet. A tradicionalista-fundamentalista nemi ideológiák a nemek közötti egyenlőtlenségek és a hatalmi különbségek fenntartása érdekében a vélt vagy valós történelmi és kulturális beágyazottságra, a látszólagos stabilitásra és biztonságra, a nemek elfogult percepciójára és a nemi különbségeket naturalizáló nyelvre, valamint a „hagyományos” tudomány legitimáló diskurzusaira építenek. Míg a dekonstrukció alternatívát kínál a nemi hierarchiák naturalizálására a nemek közötti egyenlőtlenséget és elnyomást erősítő binaritás és a rögzített kategóriák lebontásával azáltal, hogy megkérdőjelezi és elutasítja a nemhez kapcsolódó rögzült jelentéseket és hatalmi struktúrákat. A dekonstrukciót az a felismerés mozgatja, hogy a jelentés nem rögzített és/vagy objektív, hanem a nyelven és a diskurzuson keresztül épül fel. A nem dekonstruálásával feltárható a nemi normák és identitások önkényes és esetleges természete, amely teret nyit az alternatív értelmezések és lehetőségek számára.

Végül a tanulmány végigkísérte a „nőiesség mint álarc” metafora a 20. század elején útjára kelt és napjainkban is működő jelentésváltozásait, mely az autonómia leplezésétől, a férfitekintettől való távolságtartáson át, az önreprezentáció és öndefiníció új formáinak megteremtésével dekonstruálja a nőiességet, ezzel elutasítva azt a társadalmi nyomást, funkció- és szerepkijelölést, melyeket a patriarchális rend támaszt. A tanulmány arra is rámutat, hogy a neoliberális és a tekintélyelvű illiberális rezsimek sajátos álarcokat kínálnak fel a nők számára „fogyasztásra”. Azonban míg a nők által létrehozott nőiesség maszkja a védelmüket szolgálja és teret teremt az önkifejezésre, önmeghatározásra a patriarchális rend korlátai között, addig a társadalmi rezsimek a nőiesség (sőt az anyaság) maszkjait a nők vágyainak és viselkedésének ellenőrzése, a konformitás kikényszerítése érdekében alárendelésük, irányíthatóvá tételük eszközeként hozzák létre.

HIVATKOZÁSOK

- Adamik M. (2012) Bevezetés a szociálpolitika nem szerinti értelmezésébe. Elérhető: https://www.tatk.elte.hu/dstore/document/1542/Adamik_Bevezetes_a_szocialpolitika_nem.pdf [Letöltve: 2015-09-01].
- Arisztotelész (1936) *Metafizika*. Budapest: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó.
- Álvarez, E. A. (2016) The Industrialization of the Female Body in Twenty-First Century Crime Fiction. In Ibarrola-Armendariz, A. – Ortiz de Urbina Arruabarrena, J. (szerk.) *On the move: Glancing Backwards to Build a Future in English Studies*. Bilbao: Universidad de Deusto. 65–70.
- ÁSZ [Állami Számvevőszék] (2022) „Pink education”. <https://qubit.hu/2022/09/21/mta-az-allami-szamvevoszek-pink-education-jelensegrol-irt-elemzese-megalapozatlan-es-karos> [Letöltve: 2023-09-01].
- Barnes, B. – Bloor, D. – Henry, J. (2002) *A tudományos tudás szociológiai elemzése*. Budapest: Osiris.
- Beck, U. (2003) *Kockázat-társadalom*. Budapest: Századvég.
- Bloor, D. (1991) *Knowledge and Social Imagery*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Borgos A. (2006) A nő a pszichoanalízisben. *Lettre*, 62. Elérhető: <https://epa.oszk.hu/00000/00012/00046/borgos.html> [Letöltve: 2020-12-21].
- Bourdieu, P. (1978) *A társadalmi egyenlőtlenségek újatermelődése*. Budapest: Gondolat.
- Bourdieu, P. (1991) *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. (1994) Férfiuralom. In Hadas M. (szerk.) *Férfiuralom*. Budapest: Replika Kör. 7–54.
- Bourdieu, P. (1998) *Acts of Resistance: The tyranny of the market*. Cambridge: Polity Press.
- Bókay A. (2006) *Bevezetés az Irodalomtudományba*. Budapest: Osiris.
- Brown, W. (2019) *In the Ruins of Neoliberalism*. NY: Columbia.
- Butler, J. (2006) *Problémás nem*. Budapest: Balassi.
- Butler, J. (2016) Trump is emancipating unbridled hatred. *ZEIT Online*. Elérhető: <https://www.zeit.de/kultur/2016-10/judith-butler-donald-trump-populism-interview/seite-2> [Letöltve: 2020-03-11].
- Butler, J. (2019) What threat? The campaign against “gender ideology”. *Glocalism: Journal of Culture, Politics and Innovation* 3. 1–12. <https://doi.org/10.12893/gjcp.2019.3.1>
- Campbell, B. (2014) After neoliberalism: the need for a gender revolution. *Soundings*, 56 (Spring) 10–26. <https://doi.org/10.3898/136266214811788736>
- Capelos, T. – Chrona, S. – Salmela, M. – Bee, C. (2021) Reactionary Politics and Resentful Affect in Populist Times. *Politics and Governance*, 9(3), 186–190. <https://doi.org/10.17645/pag.v9i3.4727>
- Connell, R. W. (1987) *Gender and Power*. Oxford: Polity Press.
- Creech, J. – Kamuf, P. – Todd, J. (1985) Deconstruction in America: An Interview with Jacques Derrida. In Sosnoski, J. J. (ed) *Critical Exchange*, 17. Winter. The Society for Critical Exchange 1–32.
- Csanádi M. – Gerő M. – Hajdu M. – Kovách I. – Laki M. – Tóth I. J. (2022) *Dynamics of an Authoritarian System: Hungary, 2010–2021*. CEU Press.
- Csányi G. – Gagyi Á. – Kerékgyártó Á. (2018) Társadalmi reprodukció. Az élet újatermelése a kapitalizmusban. *Fordulat* 24. 6–29.
- Csernik G. (2019) A nőiesség mint álarc. Elérhető: <https://wmn.hu/ugy/51395-a-noiesseg-mint-alarc--mit-huzunk-magunk-ra-hogy-komolyan-vegyenek-avagy-kinek-akarunk-megfelelni-voltakeppen> [Letöltve: 2022-07-12].
- Daly, M. (1985) *Beyond God the Father*. Boston: Beacon Press.
- Davies, W. – Gane, N. (2021) Post-Neoliberalism? *Theory, Culture & Society*, 38(6), 3–28.
- Derrida, J. (1979) *Spurs Nietzsche’s Styles*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Derrida, J. (1997) *Of Grammatology*. Baltimore: John Hopkins.
- Derrida, J. (1981). *Positions*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Doane, M. A. (1982) Film and the Masquerade: Theorising the Female Spectator. *Screen*, 23(3–4), 74–87.
- Dupcsik Cs. – Tóth O. (2008) Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia*, 51(4), 307–328.
- Elam, D. (1994) *Feminism and Deconstruction*. London and New York: Routledge.

- Fekete D. (2020) „Nekem ez most jó a kislány végett” Női tapasztalatok a közfoglalkoztatási programról. *Szociológiai Szemle*, 30(3), 70–95. <https://doi.org/10.51624/szocszemle.2020.3.4>
- Foucault, M. (1976) *The History of Sexuality 1*. NY: Pantheon Books.
- Foucault, M. (1980) *Power/Knowledge*. NY: Pantheon Books.
- Foucault, M. (1987) The Order of Discourse. In Young, R. (szerk.) *Untying the Text: A Post-Structuralist Reader*. London: Routledge and Kegan Paul. 48–78.
- Foucault, M. (1988) *Madness and Civilization*. New York: Vintage Books.
- Foucault, M. (1990) *Felügyelet és Büntetés*. Budapest: Gondolat.
- Foucault, M. (2007) *The Politics of Truth*. Los Angeles: Semiotext(e).
- Fraser, N. (2017) Progressive neoliberalism versus reactionary populism: a Hobson’s choice. In Geiselberger, H. (szerk.) *The Great Regression*. Polity. 70–78.
- Freud, S. (1982) Rossz közérzet a kultúrában. In *Esszék*. Budapest: Gondolat, 327–406.
- Gal, S. (1991) Between Speech and Silence: The Problematics of Research on Language and Gender. In Leonardo, M. (szerk.) *Gender at the Crossroads of Knowledge*. New York: Routledge, 175–203.
- Garrett, P. M. (2010) Examining the ‘Conservative Revolution’: Neoliberalism and Social Work Education. *Social Work Education*, 29(4), 340–355. <https://doi.org/10.1080/02615470903009015>
- Geary, P. J. (2006) *Women at the Beginning*. Oxford: Princeton.
- Geva, D. (2021) Orban’s Ordonationalism as Post-Neoliberal Hegemony. *Theory, Culture & Society*, 38(6), 71–93. <https://doi.org/10.1177/0263276421999435>
- Gilligan, C. (1982) *In a different voice*. Cambridge: Harvard.
- González-Ruibal, A. – González, P.A. – Criado-Boado, F. (2018) Against reactionary populism: towards a new public archaeology. *Antiquity*, 92(362) 507 – 515. <https://doi.org/10.15184/aqy.2017.227>
- Gottschall, M. (2002) The Ethical Implications of the Deconstruction of Gender. *Journal of the American Academy of Religion*, 70(2), 279–299. <https://doi.org/10.1093/jaar/70.2.279>
- Grabowska, M. (2012) Bringing the Second World In: Conservative Revolution(s), Socialist Legacies, and Transnational Silences in the Trajectories of Polish Feminism. *Signs*, 37(2), 385–411. <https://doi.org/10.1086/661728>
- Gregor A. (2018) Nem vész el, csak átalakul? Kísérlet a neoliberais neopatriarchátus fogalmának magyarországi alkalmazására. *Fordulat* 24. 110–133.
- Grosz, E. (1995) *Space, Time and Perversion*. New York: Routledge.
- Grosz, E. (2005) Bergson, Deleuze and the Becoming of Unbecoming. *parallax*, 11(2), 4–13. <https://doi.org/10.1080/13534640500058434>
- Hadas M. (2011) Szerkesztői bevezető. In *Férfikutatások. Szöveggyűjtemény*. 1–19. Elérhető: <http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/4663/> [Letöltve: 2019-10-18].
- Hall, S. (1997) *Representation*. London: Sage.
- Hahner P. (2008) A francia forradalom és a nők. *Rubicon*, 19(4), 64–69.
- Hanson, S. – Kopstein, J. (2022) Understanding the Global Patrimonial Wave. *Perspectives on Politics*, 20(1), 237–249. <https://doi.org/10.1017/s1537592721001195>
- Haraway, D. (1988) Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective. *Feminist Studies*, 14(3), 575–599. <https://doi.org/10.2307/3178066>
- Haraway, D. (1989) *Primate Visions*. New York: Routledge.
- Hartsock, N. (1987) Feminist Standpoint: Developing a Ground for a Specifically Feminist Historical Materialism. In Harding, S. (szerk.) *Feminism and Methodology*. Indianapolis: Indiana State. 157–180.
- Hendrikse, R. (2018) Neo-illiberalism. *Geoforum*, 95, 169–172. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2018.07.002>
- Inbar, Y. – Pizarro, D. – Iyer, R. – Haidt, J. (2012) Disgust Sensitivity, Political Conservatism, and Voting. *Social Psychological and Personality Science*, 3(5), 537–544.
- Irigaray, L. (1985a) *Speculum of the Other Woman*. Ithaca: Cornell.

- Irigaray, L. (1985b) *This Sex which is Not One*. Ithaca: Cornell.
- Kalmár Gy. (2008) Derrida fátylai. *Alföld*, 59(7), 72–82.
- Kelly, A. H. – McGoey, L. (2018) Facts, Power and Global Evidence: a New Empire of Truth. *Economy and Society*, 47(1), 1–26. <https://doi.org/10.1080/03085147.2018.1457261>
- Kendal, T. R. (1988) *The Women Question in Classical Sociological Theory*. Miami: Florida International.
- Kövéér Á. (2015) Fragmented discoursed about women In Krasztev, P. – Van Til, J. (szerk.) *Hungarian Patient*. Budapest: CEU Press, 111–132.
- Kövéér Á. (2020) Egy elhallgatott történet. *Esély*, 31(1) 24–49.
- Krips, H. (2010) The Politics of the Gaze: Foucault, Lacan and Žižek. *Culture Unbound*, 2(1), 91–102. <https://doi.org/10.3384/cu.2000.1525.102691>
- Kristeva, J. (1979) Szöveg és Tudománya. In Murvai O. (szerk.) *Irodalomszemiotikai tanulmányok*. Bukarest: Korunk. 83–101.
- Kristeva, J. (1982) *Powers of Horror*. New York: Columbia.
- Kuhn, T. (2000) *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Osiris.
- Lacan, J. (1968) *The Language of the Self*. Baltimore: John Hopkins.
- Lacan, J. (1998) *The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis*. New York: W.W.Norton.
- Laclau, E. (1990) *New Reflections on the Revolution of our Time*. London: Verso.
- Laclau, E. – Mouffe, C. (1985) *Hegemony and Social Strategy*. London: Verso.
- Laqueur, T. (2002) *A testet öltött nem*. Budapest: Új Mandátum.
- MacKinnon, K. (2023) A Feminist Defense of Transgender Sex Equality Rights. *Yale Journal of Law and Feminism*, 34(2), 88–96.
- McDonald, C.V. – Derrida, J. (1982) Choreographies: Jacques Derrida and Christie V. McDonald. *Diacritics*, 12(2), 66–76. <https://doi.org/10.2307/464681>
- McRobbie, A. (2007) Top Girls? Young women and the post-feminist sexual contract. *Cultural Studies*, 21(4), 718–737. <https://doi.org/10.4135/9781446213698.n5>
- Merleau-Ponty, M. (1981) *Fenomenology of Perception*. London: Routledge.
- Mezey B. (szerk.) (2008) *Magyar Jogtörténet*. Budapest: Osiris.
- Moi T. (1999) *What is a Woman? And Other Essays*. New York: Oxford.
- Montrelay, M. (1993) Inquiry into Femininity. In Breen, D. (szerk.) *The Gender Conundrum*. London: Routledge, 147–167.
- Moscovici, S. (1984) The phenomenon of social representations. In Farr, R. M. – Moscovici, S. (szerk.) *Social Representations*. Cambridge: Cambridge, 3–68.
- Mulvey, L. (1999) Visual Pleasure and Narrative Cinema. In Braudy, L. – Cohen, M. (szerk.) *Film Theory and Criticism: Introductory Readings*. New York: Oxford, 833–844.
- Murphy, J. C. (2015) *Virtuous Necessity. Conduct Literature and the Making of the Virtuous Woman in Early Modern England*. Ann Arbor: University of Michigan Press <https://doi.org/10.3998/mpub.7685052>
- Neményi M. – Takács J. (2018) Családfenntartó anyák munka-magánélet harmonizációs kísérletei Magyarországon. In Nagy B. – Géring Zs. – Király G. (szerk.) *Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában*. Budapest: L'Harmattan. 355–380.
- Okin, S. M. (2013) *Women in Western Political Thought*. Oxford: Princeton.
- Pateman, C. (1988) *The Sexual Contract*. California: Stanford.
- Petényi S. (2013) Apák Gyesein. In *Kötetlen*. Budapest: ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium, 99–112.
- Rivière, J. (1929) Womanliness as a masquerade. *International Journal of Psycho-Analysis*, 10. 303–313.
- Rivière, J. (1991) *The inner world and Joan Rivière*. London: Karnak Books.
- Roggeband, C. – Krizsán A. (2020) *Democratic backsliding and backlash against women's rights*. Elérhető: <https://www.unwomen.org/sites/default/files/Headquarters/Attachments/Sections/Library/Publications/2020/Discussion-paper-Democratic-backsliding-and-the-backlash-against-womens-rights-en.pdf> [Letöltve: 2021-08-17].
- Rose, J. (1986) *Sexuality in the field of vision*. London: Verso.

- Saussure, F. (1959) *Course in general linguistics*. New York: Philosophical Library.
- Scheler, M. (2015) Ressentiment. Elérhető: <https://hscif.org/wp-content/uploads/2018/04/Max-Scheler-Ressentiment.pdf> [Letöltve: 2022-10-11].
- Schiebinger, L. (1987) Skeletons in the Closet. In Gallagher, C. – Laqueur, T. (szerk.) *The Making of the modern body*. Berkeley: University of California. 42–82.
- Schiebinger L. (1997) Miért hívják az emlősöket emlősöknek? A nemek politikája a 18. századi természetrajzban. *Replika*, 28, 77–88.
- Scott, J.W. (1986) Gender: A Useful Category of Historical Analysis. *The American Historical Review*, 91(5), 1053–1075. <https://doi.org/10.2307/1864376>
- Sebők M. – Simons, J. (2022) How Orbán won? Neoliberal disenchantment and the grand strategy of financial nationalism to reconstruct capitalism and regain autonomy. *Socio-Economic Review*, 20(4), 1625–1651. <https://doi.org/10.1093/ser/mwab052>
- Sik D. (2015) Klasszikus és késő modernitás a rendszerváltás utáni Magyarországon. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 5(1), 246–276. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.1.246>
- Sorrentino, S. (2014) Subverting the male gaze. Femininity as Masquerade. Posted by curatingthecontemporary, November 7. Elérhető: <https://curatingthecontemporary.org/2014/11/07/subverting-the-male-gaze-femininity-as-masquerade-in-untitled-film-stills-1977-1980-by-cindy-sherman/> [Letöltve: 2019-12-19].
- Spivak, G. C. (1998) Translator’s Preface. In Derrida, J. *Of Grammatology*. Baltimore: John Hopkins. ix–lxxxvii.
- Szalma I. – Takács J. (2022) *Családszociológiai Mozaik*. Debrecen: Egyetemi.
- Webb, J. (2009) *Understanding Representation*. London: Sage.
- Wessely A. (2004) ‘Nőkérdés’ a 18. század végén. In Helmich D. – Szántó Z. (szerk.) *Metodológia, Társadalom, Gazdaság*. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány. 185–192.
- Wittgenstein, L. (1989) *Logikai-filozófiai értekezés*. Budapest: Akadémiai.
- Young, I. M. (2001) Az elnyomás öt arca. In *Perspektívák egy tágra zárt társadalomban*. Budapest: Társadalomelméleti Kollégium. 11–34.
- Žižek, S. (2002) *Welcome to the Desert of the Real*. London: Verso.